

*Эпистемологиялық
бірлесу:*

Исламдық әдіснаманың негіздері

EPISTEMOLOGICAL
INTEGRATION

ESSENTIALS *of an* ISLAMIC
METHODOLOGY

FATHI HASAN MALKAWI

ІІТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

ЭПИСТЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛЕСУ

ИСЛАМДЫҚ ӘДІСНАМАНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Фатхи Хасан Малкауи

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
Ф 27

Китап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херидон Вирджиния (АҚШ)
Білім интеграциясы институты (КИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Фатхи Хасан Малкауи
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина – Б.: 2023
Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

«Ихсан Хайрия» Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының № 65 рұқсатымен расталған

Эпистемологиялық бірлесу: исламдық әдіснаманың негіздері (Kazakh)

Фатхи Хасан Малкауи

ИИТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)

1444 АН/ 2023 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-493-23-0

Epistemological Integration: Essentials of an Islamic Methodology (Kazakh)

Fathi Hasan Malkawi

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1437 АН / 2015 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-675-9

IIIT

P. O. Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барлық құқықтар сақталған

УДК 297
ББК 86.38-6

ISBN 978-9967-493-23-0

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы - бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Эпистемологиялық бірлесу: исламдық әдіснаманың негіздері әртүрлі салалардағы білімге қатысты мәселелерді ойластыра зерттеу барысында тәжірибелік дайындықты жүзеге асыру мақсатында исламдық әдіснаманың зияткерлік негізін құруға тырысады. Кітапта исламдық әдіснаманы сипаттайтын бірлесудің, оның ішінде қайнар көздерін, құралдары мен мектептерін бірлестірудің ерекше түрлері, сондай-ақ қалаған мұраттармен бар шындықтар сипатталған. Бұл тәсіл адамның табиғатына толық сәйкес келеді, өйткені әртүрлілік адамдардың орындайтын атқарымдары мен дағдыларын игеру үшін маңызды. Бұл жұмыс кез-келген мұсылманның зияткерлік және ақылақтық қалпына келуінің негізін салықалы ойлау мен құндылықтардың негізін қалау және сол білімнің, мақсаттардың немесе түсініктердің жемістерін жұмыс алаңына шығарудың тәжірибелік құралдарын құру болып табылады. Эпистемология мен әдіснама *Таухид* басқарған осы теорияның негізінде мұсылман ойы мен жетістігінің зияткерлік өміршеңдігін, жігері мен рухани түсінігін жаңарту, қазіргі мәнмәтінде бір кездері күшті болған ислам өркениетінің қозғаушы күші ретінде қызмет етуінде жатыр.

Фатхи Хасан Малкауидің түпнұсқасының қысқартылған басылымы

ЭПИСТЕМОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛЕСУ: ИСЛАМДЫҚ ӘДІСНАМАНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

ISBN hbk: 978-1-56564-569-1

ISBN pbk: 978-1-56564-557-8

2014-ші жыл

Автордың алғы сөзі

Осы жобаға қатысты мәселелерді төрт негізгі бағыт бойынша қорытындылауға болады:

- 1) исламдық гносеологиялық жүйе мен исламдық әдіснаманы қамтитын исламдық дүниетаным;
- 2) Құран Кәрім мен Пайғамбарлық Сүннетті қамтитын исламдық білім көздеріне қатысты әдістер;
- 3) жазба мұраларымызға, оның ішінде ислам мұраларына да, жалпы адамзат мұрасына қатысты әдістер;
- 4) шындықты шындық деп қарастырып (заттар мен оқиғалар мен құбылыстарды жердегі және табиғаттағы далалық зерттеулер арқылы) және футуристік («футуризм» (латынша futurum – болашақ) зерттеулер арқылы болу керек шындықты қарастыру әдістері.

Реттелген ойлаудың қажеттілігі тек бір мәдениетке ғана емес, бір ғана мамандандыруға немесе қызығушылық тудыратын салаға ғана қатысты емес. Соңғы елу жыл ішінде көптеген ғалымдар араб-ислам ойларын және онымен байланысты әдіснаманы жалған түсініктерден тазартуға тырысты. Кейбіреулері ислам мәдениетінің өркендеуі мен ерекшелігін түсіндіру үшін *усули* әдістерін қолданса, енді біреулері ислам өркениетінің кемімелін бұрынғы араб мұсылман ойшылдары арасында қалыптасқан заңдық әдіс нәтижесінде түсіндіруге тырысты. Тағы біреулер дәл осы заңдық әдіс діни мәтіндерді түсіндірудің негіздерін қалап, өлшемшарттар орнатқан, осылайша заң ғылымының қағидаларын герменевтика (көне грекше *ἑρμηνευτική* «түсіндірме өнері», *ἑρμηνεύω* («түсіндіремін, түсіндіру») арнайы сөзінен шыққан, этимологиясы, яғни сөздің шығу көзі түсініксіз) – түсіндіру қағидаларын зерттеу (мысалы, кез келген мәтінді түсіндіру немесе түсіндіру) «теория» (көне грекше: *θεωρία* «қарау, бақылау; зерттеу; ғылым», *θεωρέω* сөзінен әрі қарай «мен бір нәрсеге қараймын, көремін, есепке аламын, теңдеймін» – грекше: *θεά*

«көрініс, тамаша» + ежелгі грекше: ὀράω «қараймын», мен түсінемін» ретінде бейнелейді, бұл жағдайда ол тұйықталған жүйеге айналады деп тұжырымдады. Бағалаудың бұл түрі исламдық ойлау тәсілдері мен олар шығарған мұралардың тарихи қолданылуына, осы ойлау тәсілдерінің бастапқы қайнар көздерінде, яғни Құран мен Сүннетте кездесетін қағидаларға көбірек назар аударады. Бұл мақсаттардың орындалуына жеткіліксіз назар аударады және мұндай қағидалар бізге көптеген білім салаларында және өмір салаларында кең көкжиектерді аша алады.

«Эпистемиологиялық («эпистемолógия» (көне грек тілінен ἐπιστήμη «ғылыми білім, ғылым», «шынайы білім» + λόγος «сөз», «сөйлеу») – білімді, оның құрылысын, құрылымын, қызметін және дамуын зерттейтін пәлсапалық және әдістемелік пән. Көбінесе (әсіресе ағылшын тілінде) бұл сөз гносеологияның («гносеолógия», көне грек тілінде: γνῶσις «білім», «білім» + λόγος «сөз», «сөйлеу») сыңар сөзі ретінде түсініледі), немесе гносеологиялық бірлесу» – бұл білімнің қайнар көздері мен құралдарын кешенді, жүйелі түрде біріктіру болып табылады – исламдық әдіснаманың анықтамалық негізін құрайды. Бұл кітап гносеологиялық бірлесу қажеттілік деп санайды. Бұл адамның табиғатына толық сәйкес келеді. Өртүрлілік – бұл табиғи және шынайы құбылыс, оны қабылдау керек және жақсы пайдалану керек. Демек, ынтымақтастық пен бірлесудің шынайы қажеттілігі бар, өйткені алуан түрлілік адам табиғаты үшін маңызды, өйткені адамдар өртүрлі этникалық («этнос», грекше: ἔθνος – халық) ортадан шыққан, өртүрлі тілдерде сөйлейтін немесе өртүрлі тайпалардан шыққан. Өртүрлілік сондай-ақ тұжырымдамалар, наным-сенімдер, діни сенім мен тәжірибе үшін негіз болып табылады. *Эпистемологиялық бірлесу әдіснамасы: исламдық әдіснаманың негіздері* – бұл әдіснамалық ойлау, зерттеу және мінез-құлық туралы хабардар болуға көмектесетін бағдарлама жасауға тырысу.

Бірінші тарау

Гносеологиялық бірлесуге сәйкестік тұжырымдамалары

Бірінші тарауда келесі төрт бөлім бар:

1. Гносеологиялық бірлесу білім бірлігіне қарсы.
2. Тәңірлік біртектілік қағидасы (*Таухид*) гносеологиялық бірлесудің негізі ретінде.
3. Ислам дүниетанымындағы гносеологиялық бірлесу.
4. Гносеологиялық бірлесу жолындағы шектеулер мен кедергілер.

Пікірталас бастапқыда білімнің бірлігіне және Құдайдың біртұтастығы қағидасына қатысты «гносеологиялық бірлесуге» оның негізі ретінде *Таухидке* шоғырланады. Өріқарай гносеологиялық бірлесу туралы кейбір негізгі ғалымдардың гносеологиялық бірлесу жолындағы шектеулер мен кедергілерге қосқан үлестері туралы айтылады. Тарау гносеологиялық бірлесудің қажеттілігі туралы білім мен мінез-құлыққа қатысты мәселелерді шешудің дұрыс тәсілдеріндей, ойлау, зерттеу және жүріс-тұрысқа қатысты исламдық әдіснаманың анықтамалық негізі ретінде дәлелдейді. Басқаша айтқанда, кітаптың мақсаты – білімнің қайнар көздері мен құралдарын гносеологиялық бірлестіру үлгісін құру және бірлестірілген құралдарды пайдаланып бірлестірілген дереккөздерден қалай білімді алу екенін баяндау.

Өзін толығымен бір ғана мамандануға арнау іс-тәжірибесі – бұл шын мәнінде адамзат тарихындағы соңғы құбылыс. Ол өткен ғасырда адамзат білімінде болған бұрын-соңды болмаған кеңеюге жауап ретінде пайда болды, нәтижесінде бір ғалымның бірнеше салада мамандануы іс жүзінде мүмкін болмай қалды. Ертеде данышпандар мен ғалымдар білім мен іс-әрекет арасындағы бірлесу туралы айтқан. Сол уақыттағы басқа бірнеше

адамдар арасында Ибн Рушд даналық пен құдайдан берілген заңды байланыстыру мүмкіндігін растады, ал Ибн Таймийя бірлесу тұжырымдамасын құдай ашқан мәтіндерді адами түсінікке байланысты дұрыс түсінудің қайшылығы болмауы мүмкін деген талабымен қуаттады. Бір жағынан қағидалар, теориялар мен ғылыми зерттеулерді біріктіру әрекеттері, ал екінші жағынан оларды «таза» ғылым мен технология біріктіретін тәжірибелік қолдану. Алайда, бірыңғай мамандандырудың үстемдігіне қарамастан, қазіргі кезде әртүрлі салаларды, әсіресе қазіргі заманның дәстүрмен, жанмен және т.б. байланысты қажеттілік туындауда.

«Гносеологиялық бірлесу» (*ат-такамуль аль-марифи*) арнайы сөзі заттар туралы энциклопедиялық білімі бар адамдарды, әсіресе тіл, әдебиет, ислам құқықтану, Құран ғылымдары, хадис ғылымдары, тарих, мүмкін астрономия, медицина немесе математика саласында білімі бар адамдарды сипаттайды. Бірнеше білім саласындағы шығармашылық өндіріс құбылысы көптеген белгілі мұсылман ғалымдары өмір сүрген дәуірдің айрықша ерекшелігі болды. Жоғарыда айтылғандай, өзін біртұтас мамандандыруға арнау іс-тәжірибесі жақында пайда болған құбылыс. Гносеологиялық бірлесу даналықтанудың саласы – онтология («онтология» (жаңа латынша: *ontologia*; ежелгі грек тілінен алынған *ὄν*, ілік септігі: *ὄντος* – болмыс, бар нәрсе + *λόγος* – ілім, ғылым) – болмыс туралы ілім; сол сияқты болмыс туралы ілім; болмыстың іргелі қағидаларын, оның ең жалпы мәндері мен санаттарын, құрылымы мен заңдылықтарын зерттейтін даналықтанудың бір саласы. Таным және қисын теориясымен бірлікте өмір сүретін болмыстың жалпы санаттары мен үлгілері туралы пәлсапалық ілім. Кейде «онтология» (болмыс метафизикасы) «гносеология» (бірдің метафизикасы) арнайы сөзінен қарама-қарсы мағынада қолданылады), гносеология немесе әдепнама ретінде жіктелуі мүмкін, бұл жағдайда ол дерексіз, тәжірибеден қол үзген өлшем алады. Ол сондай-ақ оны қажетті қорлармен қамтамасыз ету және оларды саяси, экономикалық немесе әлеуметтік қызметке айналдыру мақсаты болған кезде мәдени, әлеуметтік қызметтің түрі ретінде жіктеуге болады. Мұндағы мақсат – адамдардың өмірін тәжірибелік деңгейде жеңілдету, бұл жағдайда ол әлеуметтік, қолданбалы өлшемге ие болады. Гносеологиялық бірлесу

үдерісінің екі өлшемі бар: өнімді өлшем және болжамды өлшем. Өзінің өнімді өлшемінде бірлесу арнайы дағдыларды қажет ететін зияткерлік шығармашылықтың бір түрі болып табылады. Өнімді немесе сындарлы тәсілді қолдана отырып, ол негізінен жаңа қоспаға енетін құрамдас бөлшектерді және оларды жаңа мақсат үшін біріктіретін қатынастар ұяқалыпын бағалаумен бірге жүреді.

Екінші жағынан, болжамды өлшем бірлесудің зерттелетін құбылыстарды немесе мәселелерді түсіну, оның біріктіргіштік шеңберінде білімнің айырықша құрамдас бөлшектерін анықтау және осы білімнің байланысын жеңілдету үшін зияткерлік құрылымдарды пайдалануға басқаларға байланысты. Гносеологиялық бірлесудің өндірістік-құрылымдық және болжамды өлшемдерінің арасындағы айырмашылықты осы құрал немесе машина қолданылатын зауыттағы берілген табиғи заңды ашқан физиктің немесе осы заңға негізделген аспапты немесе машинаны жасаушы технологтың және техника саласында жұмыс істейтін техниктің айырмашылығымен салыстыруға болады.

Ақпарат пен мәліметтердің көрнекі өсуі білім салмағының кең болуына алып келді, сондықтан бізге оны жеңе алуымыз үшін оны жеке салаларға және мамандандыруларға бөлуге тура келді, ал біздің біліміміз қаншалықты артқан сайын, оны көп бөлуге және бөлшектеуге тура келеді. Осы үдерістен әлемге редуccionистік («редуccionизм») (латын тілінен *reductio* – қайтару, оралу) – күрделі құбылыстарды қарапайым құбылыстарға тән заңдылықтар арқылы толық түсіндіруге болатын әдістемелік қағида (мысалы, әлеуметтік құбылыстар биологиялық немесе экономикалық заңдармен түсіндіріледі) көзқараспен жеке адамдар пайда болды, олар шындықтың дереу және тікелей бөліктеріне шектен тыс назар аударады, сонымен бірге тарихпен де, ғарыштың үлкен және жан-жақты көрінісімен байланысын жоғалтады. Біздің қолымыздағы білім мен ақпарат біздің назарымызды біртұтас емес бөліктерге аударады.

Осыған қарамастан, тұтастық оның бөліктерінің қосындысынан үлкен екенін үнемі мойындау бар. Бұл «жаңа ғылым» түпкілікті білім, толық түсінік және шындықтың толық сенімділігі ешқашан жүзеге асырылмайтын мұраттар екенін мойындайды. Олардың орнында ол жаңа шындықты ұсынады, яғни ғаламның қандай да бір ақылсыз машиналар сияқты мағынасы жоқ қарапайым, статикалық, ажыратылған күйде емес және адамдар бұл ғаламда кездейсоқ немесе жай кездейсоқ пайда болмады. Керісінше, Әлем біртұтас болып көрінеді, оның бөліктері бір-бірімен байланысты, ол өсіп, саналы түрде өзгереді, оның шындығы оның құрылымы мен ерекшеліктерімен біріктірілген. Адамдар ғаламды құру мақсатына жетудің құралы болып көрінсе, адамның ақыл-ойы бізге белгілі ең күрделі болмыс болып көрінеді. Жаңа ғылым өзінің жаңа шындық туралы қуатты хабарламасы арқылы көптен күткен жаңа заманның, білімнің бірлігі жүзеге асырылатын пост-модерн дәуірінің таңы туралы хабарлауы мүмкін деп айтуға болады.¹

Көптеген мұсылман зиялылары ғылым мен дін арасында тосқауыл қоятын батыстық идеологияның («идеология» (грекше: *ιδεολογία*; *idéa* «түптұлға, ұғым» + *λόγος* «сөз, ақыл, ілім» деген сөз) – саясаттың әртүрлі ісиелерінің, ұлттардың, қоғамның, таптардың мүдделерін, дүниетанымы мен дәріптерін білдіретін тұжырымдамалы ұғымдар жүйесі – партиялар, қоғамдық қозғалыстар – және қоғамдағы қалыптасқан үстемдік пен билікті (кертартпа ұғымдар ілімдері) немесе олардың түбегейлі қайта құруды («сол» және «оң» қозғалыстардың ұғымдар ілімдері) санкциялау нысаны ретінде әрекет етеді; ұғымдар ілімдері мен қоғамдық сананың түрі мәдениеттің, рухани өндірістің құрамдас бөліктері болып табылады) ықпалына түсе бастады. Нәтижесінде көптеген қазіргі заманғы мұсылмандар исламды ғылымнан бөлуге байланысты қауіп-қатерлерді және олардың арасындағы құдайлық бірлік қағидасына негізделген өмірлік байланысты қалпына келтіру қажеттілігін шешуді өз міндеттеріне алды. Сонымен қатар, рухани тәжірибеге негізделген білім бірлігі туралы исламдық дискурс («дискурс» немесе «діскурс» (соңғы латын тілінен шыққан *discursus* – пайымдау, дәлелдеу; бастапқыда – айналып жүгіру, әбігерлікке түсу, бұлтарыс, айналым) – жалпы мағынада сөйлеуді, тілдік

әрекет үдерістерін және оларды білдіретін ұғымдар жүйесін білдіретін көп мәнді арнайы сөз) бар. Бұл дискурс білімді дәстүрлі тұрғыдан қарастырады, оны шығыс өркениеттері метафизикалық (ортағасырлық латынша: *metaphysica*, ежелгі грек тілінен τὰ μετὰ τὰ φυσικά – дәлме-дәл аудармасы: «физикадан кейінгі нәрсе») шеңберде білдіріп, оның әртүрлі түрлеріндегі илаһи ілімнің ежелгі ілімдерінен алынған қағидаларға негізделген.

Гносеологиялық бірлесу ұғымы осындай бірлесудің қисындық негізін құрайтын білім бірлігі ұғымымен байланысты. Тәңірлік бірліктің исламдық қағидасы; яғни *таухид* – исламның негізі және ислам өркениетіне өзіндік ерекшелік беретін нәрсе. Мұсылмандар *Әт-Таухид* ғылымын дамытқан кезде олар қисын, білім теориясы, метафизика («метафизика») (орта грекше: *μεταφυσικά*, көне грек тілінен τὰ μετὰ τὰ φυσικά – «физикадан кейінгі нәрсе») – даналықтанудың бір саласы, ол Иммануил Канттың түсінігі бойынша таза ақыл-парасат арқылы шындықтың, дүниенің және болмыстың бастапқы табиғатын, жаратылысы мен болмысын зерттейді) және әдепнама салаларын біріктірді. Исламдық монотеизм, яғни *Таухид* («*Таухид*») (араб тілінде: *توحيد* – монотеизм, яғни бір құдайлық) – Аллаһтың бірегейлігі мен бірлігі туралы исламдық қағида. *Таухид* – Исламның негізгі, негізгі қағидаларының бірі, ол ең алдымен «Аллаһтан басқа тәңір жоқ» деген құптаумен айтылған көпқұдайшылықты (арабша: *شرك*, ширк, яғни пұтқа табынушылық, көпқұдайшылық) – Исламда сөзбе-сөз мағынасында: Аллаһқа серік қосу (теңдеу) немесе Аллаһтан басқаға құлшылық ету, көбінесе көпқұдайшылық деп аударылады. Салдары және күпірліктің (арабша: *الكفر*) негізгі көріністерінің бірі) жоққа шығаруды білдіреді. «*Таухид*» сөзі «уаххада» етістігінен шыққан, «бір нәрсені бір ету», «бір нәрсені бір деп санау» дегенді білдіреді) трансцендентті Жаратушы мен жаратылған әлем арасындағы маңызды айырмашылықты анықтайды. Бұл жаратылыстардың тіршілік етуін, олардың мінез-құлқын және олардың табиғи байланысты құрылымын анықтайтын Жаратушының еркі. Құдайдың бірлігі шындығы ғаламның тәртіпке негізделген мінез-құлыққа негізделгендігінде көрінеді. Мұндай тәртіптілік осындай

тәртіпті тудырған биліктің біртұтастығына, атап айтқанда, бір Құдайға нұсқайды.²

Құдайдың бірлігін мойындау – *таухид* – қажеттілікпен ақиқаттың бірлігін мойындауды меңзейді. *Таухид* Алла Тағаланың даусыз біртұтастығын растауға қызмет ететіндіктен, ол да ақиқат көздерінің бірлігін растайды. Құдай адам баласы білім алатын табиғи әлемнің Жаратушысы. Таным нысаны Құдайдың жаратылысы болып табылатын табиғат заттары мен оқиғаларынан тұрады. Құдайдың бұл нәрселер мен оқиғаларды білетіндігі және аянның қайнар көзі Құдай екендігі анық. Сонымен қатар, Құдай адамдарға кең, жанжақты қамтитын кемел білімінен бір нәрсе береді.

Таухид адамдарды жаратушы ретінде Құдаймен байланыстыруға және оның әртүрлі салаларындағы білімге ұмтылуға шақырады. Мұның себебі, адамдар барлық оқиғалар мен заттарда Құдайдың жұмысын қабылдағанда, олар илаһи жаратылыстың жұмысын бақылап отырады. Табиғаттағы Құдайдың шығармаларын бақылай отырып, олар жаратылыстану ғылымдарымен айналысады, өйткені табиғаттағы құдайлық жаратылыс Құдай табиғат аясында сақтаған заңдылықтар мен заңдардан басқа нәрсе емес. Сол сияқты, адамдар да илаһи жаратылыстың жұмысын өздерінде немесе өз қоғамдарында қабылдағанда, олар адами және әлеуметтік ғылымдармен айналысады.

Біздің әрқайсымыз өзінің ғарышқа деген көзқарасына сәйкес-өзінің дүниетанымымен өмір сүреді.³ Исламдық дүниетаным – бұл ислам доктринасында («доктрина») (латынша: *doctrina* – «үйрету, ғылым, білім, білім») – пәлсапалық, саяси немесе құқықтық теория, діни түсінік, ілім, сенім жүйесі, жетекші теориялық немесе саяси қағида. Егер сөздік мағынасы ұғымдарға ұқсас болса да, «концепция», «теория» арнайы сөздері «доктрина» арнайы сөзімен салыстырғанда, онда «доктрина» арнайы сөзінде кейбір схоластикалық, яғни немқұрайлы, өмірден және іс-тәжірибеден ажыраған және догматикалық («дoгма» ежелгі грек тілінен аударғанда *δόγμα* «пікір, ілім; шешім» деген мағынаны білдіреді), яғни даусыз деп қабылданған алғышарттарға негізделген

сияқты қосымша, ілеспелі мағыналары бар) қамтылған жалпы сенімге негізделген тұжырымдаманың көрінісі. Бұл тұжырымдау болмыстың жан-жақты түсіндірмесін ұсынады. Бұл сонымен қатар жеке адамдардың нақты өмір салтын және олардың ғаламдағы орны мен олардың өмір сүру мақсаттарын түсіну тұрғысынан, олардың мінез-құлқын реттейтін ережелерді тудырады.⁴

Гносеологиялық бірлесу – бұл тек ақыл-ой әрекеті және тәжірибеден қол үзген іс-әрекет емес, сонымен қатар мұсылмандық ақыл-ойды босату, мұсылман жансезімін тәрбиелеу және мұсылмандарды жетістікке жетуге, жасау мен түрлендіруға итермелеуге бағытталған жантанулық және білім беру үдерісі. Мұсылман ақыл-ойы мен жансезіміндегі дағдарысты талдау осы дағдарыстармен күресу үшін қажетті шараларды ұсынады, оның ішінде исламдық дүниетанымның монотеистік, бірлесу өлшемдерін қалпына келтіру және қолдану – бұл махаббат туралы жүйелі, ғылыми және жан-жақты көзқарас, қорларды мейлінше тиімді, мейлінше құрылымдық пайдалануға мүмкіндік беретін жақсылық. Монотеистік (бір құдайлық) көзқарас табиғатта және жазбаша түрде бейнеленген құдай аянының арасындағы бірлесу мен өзара тәуелділікті мойындауды қамтиды.

Ибн Рушд: «Бар ісиелер біздің жасағанды білуіміз арқылы Жаратушыға нұсқайды, ал олардың шеберлігі туралы білімдеріміз қаншалықты толық болса, Жаратушы туралы біздің біліміміз соғұрлым толық болады»⁵ Абу Хамид Әл-Ғазали ортаға сәйкес жұлдыздар туралы айтылатын Құран аяттарын астрономияның көмегімен ғана түсінуге болады, ал денсаулыққа қатысты аяттарды тек медицинаны зерттеуге және т.с.с. негізделген.⁶ Аль-Ғазали мен Ибн Рушд гносеология тақырыбында әртүрлі пікір айтты; дегенмен, олар білімді бірлестіру қажеттілігі туралы бір пікірге келді, өйткені Әл-Ғазали мұндай бірлесуді білімнің құрылымында (біртұтаслықта), ал Ибн Рушд мұны әртүрлі ғылымдардың бір-біріне деген қажеттілігінде (бірін-бірі толықтыруда) көрді.

Он бір томдық мамандандырылған еңбегінде Ибн Таймийя илаһи аяндар мәтіндерімен салыстырғанда, пәлсапалық болсын, табиғи болсын, адамның ақыл-ойы тудырған ғылымдар туралы толық талқылауды ұсынды. Ибн Таймийя екі ғылым түрінің арасында қайшылық болуы мүмкін емес деген көзқараста болды. Керісінше, нағыз ақылға қонымды нәрсесі ешқашан Құдайдың аянына қарама қайшы келмейді.

Алайда, гносеологиялық бірлесу жолында шектеулер мен кедергілер бар. Тар мамандандырылған ғалымдар ғылыми жетістіктерге жете береді және ғалымдардың басым көпшілігі мамандандырылған жұмыс арқылы өзінің дәрежесін дәлелдеуге тырысады. Мұндай ғалымдар бірлесу мен бірігу саласында жұмыс жасау олардың болашағына қауіп төндіретін бәсекелестік және академиялық шеберлік мүмкіндіктері есебінен болады деп ойлауы мүмкін. Артық мамандандыруға және білімнің атомдануына байланысты мәселелерді шешуге бағытталған әрекеттер заттарды үстірт түсінетін тұлғалардың пайда болуына әкеледі. Мұндай жағдайларда гносеологиялық бірлесудің нәтижелері көңіл көншітпейді; шын мәнінде, алға жылжуға осы саладағы немесе басқа жалпылықтар туралы үнемі әңгімелесетін, бірақ олардың кез-келгеніне терең үңілуге қабілеті жоқ «қолынан ештеңе келмейтін шеберден» сияқты асқан кедергі жоқ.⁷

Эпистемоликалық бірлесуді қолдайтындар біртектілік пен бірін-бірі толықтыру туралы талаптарды растайтын дәлелдер табуға қысым жасағанда, ғылымдар арасында сілтемелер іздеуі мүмкін немесе нақты болмысы жоқ мәліметтер арасындағы қатынастар. Мұндай күш-жігер кері нәтиже беріп, нәтижесіз немесе күлкілі болуы мүмкін. Сонымен қатар, кейбір зерттеулер әдіснама тұрғысынан мықты көріне тұра, бірақ іс жүзінде өздерінің үстіртін және келіспейтіндігін жасыратын мамандандырылған жаргонмен («жаргón») (француз тілінде: *jargon* – «сөйленіс; бүлінген тіл», галло-роман тілінен *gargone – «езбелік», «мылжыңдық») – әлеуметтік диалект; жалпы тілден нақты лексика мен фразеологизмдермен, бұрылыстардың бейнелілігімен және сөзжасамдық құралдардың арнайы қолданылуымен ерекшеленеді, бірақ өзіндік фонетикалық және грамматикалық

тикалық жүйесі жоқ) толы болуы мүмкін. Алайда одан да үлкен қауіп адамның іздейтін нәрсені табуға деген табиғи бейімділігінде. Бұл үрдіс зерттеушіні білместен қателікке итермелеуі мүмкін, сол арқылы оның ғылыми жобасының сыртқы негізділігі бұзылады.

Жаңа түсініктердің және олардың қолданылуының алдында тұрған ең күрделі кедергілердің бірі – бұл түсініктерді жақтаушыларды түсінбеуге немесе түсініктердің өзін бұрмалап көрсетуге немесе қате қолдануға бейімділік. Түсінікті қабылдау мен алға жылжытуға деген шын ниет оны басқаларды сендіру үшін немесе оны қабылдау мен қолдануға қолайлы жағдайлар жасау үшін жеткіліксіз. Керісінше, түсінікті дұрыс ұғып, көрсету керек. Ғылымдардың бірлігі мен бірін-бірі толықтыруына қатысты және олардың белгілі бір метатабиғи тірек нүктелерімен байланысына қарай ұғымдардың алуан түрлілігін ескере отырып, бұл ұғымдар белгілі бір дәрежеде шатасумен немесе екіұштылықпен жүреді. Нәтижесінде олар айтарлықтай тәжірибелік нәтижелерге қол жеткізе алмайды.

Бұл тараудың мақсаты монотеистік (*таухиди*) ислам тұрғысынан гносеологиялық бірлесудің құндылығын және мұндай бірлесудің ойлау, зерттеу және мінез-құлыққа исламдық көзқарастағы орнын көрсету болды. Дәл осы тәсіл, немесе келесі тарауда түсіндірілетін әдіснама.

Екінші тарау

Әдіс және әдіснама: ұғымдардың табиғаты және оларды зерттеудің маңызы

Екінші тарауда келесі үш бөлім бар:

1. Әдіс және әдіснама: тұжырымдама және арнайы сөз.
2. Ислам әдіснамасын оқудың маңыздылығы және жүйелі ойлау.
3. Әдіснаманың өзектілігінің негізгі тұжырымдамалары.

Әдіснама мен жүйелі ойлауды зерттеу және талқылау үшін үнемі қажеттілік туындайды. Мақсат қолданыстағы әдіснаманың дұрыс және тиімді жақтарын растау және кемшіліктерін түзету болып табылады. Осы тұрғыдан екінші тарау Құранның «әдіс» (арабша: منهج, *манхадж*) тұжырымдамасының мағыналарын және оның басқа сәйкес Құран арнайы сөздерімен байланысын анықтауға тырысады. Осылайша, ол мақсатқа жету мағынасында *манхадж* (жол, әдіс) және *манхаджия* (арабша: المنهجية – әдіснама) арасындағы айырмашылықты бірінші кезекке қояды. Екіншіден, кейбір негізгі ғалымдарға сілтеме жасай отырып, исламдық әдіснаманы және жүйелі ойлауды зерттеудің маңыздылығын талқылайды. Үшіншіден, осы пікірталастың кілті ретінде дүниетаныммен әдіснамаға қатысты негізгі тұжырымдамалар талқыланады. Бұл *манхаджияға* қатысты дүниетанымдық және гносеологиялық жүйе ұғымдарының мағыналарын одан әрі нақтылайды.

Әдіс пен әдіснаманы ажырату мақсатында *нахдж* (арабша: نهج, *манхадж* (арабша: منهج) және *минхадж* (арабша: منهاج) арнайы сөздері синоним («синоним» (ежелгі грек тілінен σύν «бірге» + ὄνομα – «есім») – толық немесе ішінара мағыналық сәйкес келетін сөйлеу немесе сөз тіркесінің бір бөлігінің сөздері) болып табылады, олар баратын жерге оңай жетелейтін айқын, түзу жолға сілтеме жасайды. Бұл сөздер сонымен қа-

тар жол бойында жылдам жүру сезімін білдіреді, өйткені оның түзулігі мен кедергілерден арылғаны немесе оны орындау тәсілінің анықтығына байланысты тапсырманы тез шешуі.⁸ Үш сөз де осыдан шыққан түсінікті болу, айқын жол немесе жол болу сезімін білдіретін *н-х-дж* түбірі. Минхадж – бұл өмір сүру тәсілі, ол өзінің шариғатына сәйкес келеді, оның басшылығы адамдардың жанын тазартуға көмектеседі.

Минхадж (арабша: منهاج) /*манхадж* (арабша: منهج) арнайы сөзінің маңызды мағынасы, яғни ‘жол’ Құранда бірнеше рет кездеседі. Бұл арнайы сөздер пайда болған мәтіндер үнемі дұрыс басшылықпен және қателіктермен байланысты. Сенушілер Құдайдан оларды тура жолмен (السيرة المستقي, *ас-сират аль-мустақим*), яғни Құдай өзінің рақымын сыйлаған адамдардың жолымен, сол арқылы оларды тура жолға салуын сұрайды – өз жолын жоғалтып, Құдайдың қаһарына ие болғандар емес, керсінше, олар өздері сенген дұрыс жолды мойындағандар.

Минхадж (арабша: منهاج), *тариқ* (арабша: طريق), *сират* (арабша: صراط), сүннет (арабша: سنة), *хидая* (арабша: هداية, яғни басшылық) және *нур* (арабша: نور, яғни сәуле) арнайы сөздері бірқатар белгілерді ортақ етеді, өйткені олардың барлығы адамның көзделген межеге және мақсатқа жетелейтін тура, айқын жолмен жүруге ұмтылуымен байланысты. Егер адамзаттың осы жердегі тіршілік етудегі мақсаты Құдайға кең мағынада құлшылық ету, жердегі Құдайдың басқарушысы (арабша: خليفة, яғни *халифа*, яғни наменгер, орынбасар) болу және адамның дамуына қол жеткізу болса, онда *минхадж* осы мақсатқа жетудің құралы немесе жолы болып табылады осы мақсатқа жетелейді. Бұл әртүрлі аралық мақсаттар түрінде болады. Құдай адамдарды тура жолға бағыттайды. Осы мақсатта Ол шындыққа емес, қателікке апаратын жолдар бар екенін ескерте отырып, жолды ашық етеді.

Манхадж, *сабилъ* (арабша: سبيل, яғни жол) және *сират* арнайы сөздерінің барлығы белгілі бір мақсаттың орындалуына әкелетін жолды білдіреді, ол үшін адамдар қандай да бір білім алуға немесе пайда алуға тырысады. Алайда, олар болашақ өмірге жету үшін осы өмірде

жүретін жолға сілтеме жасай алады. Басқаша айтқанда, олар кемелді өмірге апаратын жол туралы түсінікті қамтиды және дәл осы мағынада *манхадж* арнайы сөзі Құран аятында жиі қолданылады. *Минхаджтың* келесі мәні – көздеген *мақсатқа* жету жолы ретінде қабылдайтынында. Қозғалыс *мақсатқа* жету жолында және оған ұмтылыс бағытында болуы керек.

Екінші жағынан, *манхаджия* арнайы сөзі ағылшын тілінде «әдіс туралы ғылым» ретінде анықталатын «әдіснама» немесе «белгілі бір білім саласындағы зерттеулерді басқаратын қағидалар мен жосықтарды талдайтын қисын бөлімі» деп аударылуы мүмкін. «Әдіснама» арнайы сөзі белгілі бір пәлсапалық мектептің тәжірибеден қол үзген негіздеріне, яғни оның негізгі болжамдарына, алғышарттары мен тұжырымдамаларына сілтеме жасау үшін де қолданыла алады.⁹ «Әдіснама» осылайша өзін-өзі тану әдістері мен тәсілдеріне заманауи барлық ғылымдарға зерттеулер мен тергеулерге қатысы бар пәнді білдіреді. Әдіснама үшін жұмыс саласы аян, ақыл, ислам құқығы, табиғат, қоғам немесе басқа тақырыптарға қатысты болсын, әртүрлі санаттағы барлық білім салаларын қамтиды. Әдіснама біздің осы салалар туралы ойлау әдісімізге, білімді алу, сынау және қолдану үшін жүргізілген зерттеулерге немесе осындай білім ұсынған басшылыққа негізделген күнделікті жүріс-тұрысқа және ғылыми тәжірибеге байланысты болуы мүмкін. Алайда *минхадж / манхадж, нахдж және манхаджия* арнайы сөздері ғылыми зерттеулермен және онымен байланысты жосықтармен ойлау мен жеке мінез-құлық пен тәжірибеге қатысты мәселелерге қарағанда өзара тығыз байланысты.

Исламдық әдіснама исламдық тұрғыдан ойлау үдерісіне және осы үдерістен туындайтын түсініктердің табиғатына байланысты. Демек, бұл исламның жалпы мақсаты мен ниетімен байланысты. Әдіснама мәселесі өзінің зияткерлік өлшемінде исламның мұсылман қоғамында насихаттауға және тәрбиелеуге тырысқан өмір салтынан ажырамас. Исламдық ойлаудың мақсаты – болашақ өмірде сәттілікке жол болатындай етіп, осы әлемдегі исламдық өмір салтын орнату.

Басқа әдіснамалар мен олардың біздің қоғамға әсерін түсіну үшін исламдық әдіснаманы және жүйелі ойлауды зерттеу, түсіну өте қажет. Біз сондай-ақ осындай әдіснамалармен танысып, оларды қолдану, қабылдау, қарсы тұру және олармен байланыс тәсілдерін білуіміз керек. Ислам әдіснамасының жоқтығы мұсылман қауымының зияткерлік дағдарыстың негізгі себепшарты болып табылады. Демек, мұсылман қауымдастығы орнатуға тырысатын ислам мәдениеті мен өркениетінің негізгі негізі ретінде осындай әдіснаманы құру және нақтылау үшін күш біріктіру қажеттілігін мойындау да маңызды.

Мұсылман мамандарының түрлі гносеологиялық салалардағы жүйелі тәжірибесін сирек кездестіруге болады. Осылайша, қазіргі заманғы исламдық зияткерлік түрлендіру қозғалысының негізін қалайтын әдіснамалық сана-сезімнің бар екендігін растау үшін мен бірнеше маңызды ғалымдардың қосқан үлестерін атап өтемін. Бұл ғалымдардың қатарына Исмаил Әл-Фаруки, Абдул Хамид Абу Сулайман, Таха Джабир Әл-Әлуани, Таха Абд Әр-Рахман және Ахмад Әр-Райсуни жатады.

Әл-Фаруки әдіснаманы білімді исламдандырудың орталығы ретінде қарастырды және мұсылман қауымдастығы әлемді жетелеу жауапкершілігін мойнына алу қабілетіне қауіп төндіретін бағытты айтарлықтай жоғалтуынан зардап шегеді деген түсінікке сүйенді. Оның ойынша, мұсылман қауымы дағдарысты шешудің жолы, білім беру жүйесінен туындайтын зайырлы қоғамдық білім беру жүйесімен исламдық көзқарассыз және дәстүрден тыс исламдық білім беру жүйесімен, шындыққа жанаспайтын және екінші деңгейлі болып саналады. Батыс зайырлы жүйесі үшін маңыздылығы – екі білім беру жүйесін студенттердің санасына исламдық дүниетаным ұялатып, оларды ислам өркениетінің табиғаты мен оның ерекшеліктерімен таныстыруға бағытталған біртұтас жүйеге біріктіру.

Мұндай жүйе заманауи білімнің барлық салаларын исламдық тұрғыдан жан-жақты дамыған оқу бағдарламасы аясында қайта құруды мақсат етеді. Бұл мұсылман қауымдастығының мүшелеріне аян мен ақыл, ой

мен іс-әрекетті біріктіретін және осылайша болашақ әлемдегі жердегі өркендеу мен сәттілікке жетелейтін заманауи ислам білімін құруға мүмкіндік береді. Ол екеуін де мұсылман қауымын жандандыру мен түрлендіру үшін бірдей дәрежеде дәрменсіз деп санады. Әл-Фаруқи осылайша білімді исламдандыруды білім беру жүйесіндегі дихотомиядан («дихотомия» (грек тілінде: διχοτομία: διχῆ, «екіге» + τομή, «бөліну») – ашалық, немесе қосарланғандық: бір-бірінен гөрі іштей байланысты екі бөлікке бірізді бөліну. Бөлінетін ұғымның бір-бірін жоққа шығаратын екі ұғымға толығымен бөлінуінен тұратын сыныпты ішкі сыныптарға қисындық бөлу әдісі. Математика, пәлсапа, логикада (қисында) және тілтанымдағы дихотомиялық бөлу бір ұғымның немесе осы арнайы сөздің бөлімшелерін қалыптастыру тәсілі болып табылады және құрамдас бөліктердің сыныптамасын қалыптастыруға қызмет етеді), жалпы мұсылман қауымының өміріндегі дихотомиядан. және дәстүрлі ислам әдіснамасының тиімсіздігінен құтқарудың қажетті бастапқы нүктесі ретінде шақырды.

Абу Сулейман ислам мәдениеті бар, оны басқа мәдениеттер мен халықтардың әдіснамасынан айқын ажыратуға болады деп санайды. Бұл әдіснама адамның діннің мақсаттарын жүзеге асыру үшін ашылған мәтіндегі нұсқаулар мен адамдар жерде кездесетін мәселелердің арасындағы өзара әрекеттесуді төмендетуге бағытталған күшжігерді білдіреді. Бұл әдіснама эволюция («эволюция» (латын тілінен *evolutio* – даму, өрістеу) мен дамудың тұрақты жағдайында, жаңадан пайда болған жағдайлар мен сын-қатерлерге үнемі жауап береді. Ол үшін эволюцияның негізгі үдерісі алдымен діннің жоғары мақсаттары мен ниеттеріне негізделген ислам мәтіндерін түсінуді, зерттелетін тақырыпқа қатысты барлық мәтіндерді бір-бірінің тұрғысынан қарауды және осы мәтіндерді уақытша және географиялық мәнмәтінде түсіндіруді талап етеді, оларды қазіргі шындыққа қолданудың ең ақылды әдісін анықтау тәсілі ретінде жазылған.

Әл-Әлуани Құранның «қисынын» және оның «ғарыштық Құран әдіснамасы» деп атайтын нәрсені жарыққа шығару қажеттігін айтады. Бұл әдіснама Құранның әдіснамалық анықтаушыларының жиынтығымен

ерекшеленеді, оның үшеуін егжей-тегжейлі сипаттайды: 1) *Әт-Тау-хид* Құран дүниетанымының негізгі құрамдас бөлшегі ретінде, 2) «екі оқылмды» біріктіру, яғни, Құранды біздің оқуымызбен жаратылған әлемді оқуы, және 3) Құранның құрылымдық бірлігі және ондағы ғарыштық ақиқат. Содан кейін Әл-Әлуани осы үш Құранның әдіснамалық анықтаушыларын эпистемологиялық бірлесу әдіснамасын құрумен байланыстырады.

Абд Әр-Рахман зерттеушілерге тәжірибеден қол үзген және тәжірибелік қағидалардың жиынтығын сақтау арқылы өзіндік әдіснамасын шығару керек, олардың ең маңыздысы – алғашқы мұсылман ғалымдары мен түрлі ғылыми салалардан шыққан ойшылдар қолданған әдістер мен тәсілдер туралы жан-жақты білім алу керек, сонымен қатар заманауи әдістер мен тәсілдерді жақсы білу деп тұжырымдайды. Бұл ретте зерттеушілер еліктеу іс-тәжірибесінен және теорияларды қарызға алу-дан жаңашыл түсіндіру мен өзіндік әдістерді, тәсілдер мен теорияларды тұжырымдау теориясынан шыға алады.¹⁰ Ол өз жұмысын «даналықтанудың заң ғылымы» деп атайды.

Әр-Райсуни мұсылман ойшылдары ислам құқығының жоғары мақсаттарын да, мақсатқа негізделген әдісті де білуі керек деп тұжырымдап, *аль-мақасид* (ниеттер мен мақсаттар) ойлау мен көру, талдау және бағалаудың ерекше әдісін құрап, қорытынды жасау және бір нәрсені біріктіру деп тұжырымдайды.¹¹ Ол ислам заңдарының жоғары мақсаттары тұрғысынан біз қорытынды жасай аламыз, бөліктер біріктіреміз, заттардың қалай салыстырылатынын және олардың қалай тапсырыс берілетінін көреміз деп сенеді. Әрі қарай ол мұндай келісім ережесіздік пен түсінбестік тәжірибесінде қолданылатын ережелер мен қағидаларға негізделген әдіснамалық тәсілді қамтуы керек деп санайды, өйткені ол қазіргі кезде хаос («хаос» (ежелгі грек тілінің зат есімі *χάος*, бұл ұғым *χαίνω* деген сөзінен шыққан – ашыламын, кең ашылып кетемін) – космогония мен космология санаты, Әлемнің бастапқы күйі, материя мен кеңістіктің (тәртіпке қарама-қарсы) пішінсіз үйлесімі) пен бостандықпен күресу үшін икемсіздік пен дәлдіктің бір түрімен белгіленеді.

Әдіснамаға қатысты негізгі тұжырымдамаларды, яғни дүниетанымды талқылау, дүниетаным мен гносеологиялық жүйе ұғымдарының мағыналарын нақтылау өте маңызды. Дүниетаным біздің өмір сүріп жатқан әлемді қабылдауымызға, сол әлемдегі орнымызға және жаратылыстану-әлеуметтік ғылымдарды түсінуімізге айтарлықтай әсер етеді. Адамдар өздерін және қоршаған әлем туралы жалпы көрнекі заттарды қарап отырған жері, қабылдаған бұрышы, табиғи, жантанулық және әлеуметтік ортасы және онымен басым ойлау жүйесі белгілеген шектеулер тілтанымдық құрамдар мен беделді шеңберлер көлемінде қалыптастырады. Дәл осы жалпы көрініс – әртүрлі түрде ғарыштық көзқарас, жалпы түсінік, ғарыштық тұжырымдамалау, жалпы пәлсапа, жан-жақты түсіндіру, түсіндірмелі парадигма (ғылым мен пәлсапада «парадигма» – ежелгі грек тілінен аударғанда *παράδειγμα*, «қалып, мысал, үлгі, нұсқа», *παράδεικνον* – «бейнелеу») теориялар мен зерттеу әдістерін, постулаттар («постулат» (латын тілінен *postulatum* – керекті, қажетті) – бастапқы ұстаным, дәлелсіз қабылданған болжам, аксиома «аксиома» – ежелгі грекше *ἀξίωμα* «мәлімдеме, ұстаным»)мен зерттеу әдістерін қоса алғанда, белгілі бір ұғымдар немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын білдіреді; соған сәйкес кейінгі құрылыстар, ғылым салаларында жалпылаулар мен тәжірибелер жүргізіледі) немесе идеология («идеология» (грек тілінде: *ιδεολογία*; *ιδέα* «түптұлға, идея» + *λόγος* «сөз, ақыл, ілім» деген сөз) – әртүрлі ісіндердің, ұлттардың, қоғамның, қоғамның мүдделерін, дүниетанымы мен дәріптерін білдіретін тұжырымдалған ұғымдар жүйесі, мысалы, саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар – және қоғамда бар үстемдік пен билікті бекіту нысаны ретінде әрекет етеді (кертартпа идеологиялар) немесе олардың түбегейлі түрленуі («сол» және «оң» қозғалыстардың идеологиялары); идеология мен қоғамдық сана түрі мәдениеттің, рухани өндірістің құрамдас бөліктері болып табылады. Идеология ғылым емес, бірақ ол ғылыми білімге негізделуі мүмкін. Ғылымнан айырмашылығы, идеология әмбебаптық түріндегі жеке мүдделердің көрінісі ретінде, оны құраушы күштердің мүдделеріне қатысты әлеуметтік-саяси өмір туралы білім болып табылады, осы негізде белгілі бір, сол немесе басқа әлеуметтік болмыс қажеттігін немесе қалаусыздығын бағалауын белгілейді) – кеңінен дүниетаным деп аталды. Алай-

да жеке тұлғаның өзінің дүниетанымын құра алмайтындығын түсіндіру керек. Керісінше, бұл әр адамның санасында азды-көпті тосын түрде пайда болады. Осылайша, дүниетаным адамдардың өздері өмір сүріп жатқан зияткерлік ортаның ықпалында болуға және үстем әлеуметтік әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сіңіруге бейімділігін ескере отырып, олардың туа біткен құрылымы болып табылады.

Исламдық тұрғыдан алғанда, дүниетаным дегеніміз – табиғи, әлеуметтік және жантанулық салаларды ойша қабылдау. Осылайша, бұл адамдардың назарын аударатын және оларды тереңдік пен түсінікке ие болу мақсатында ойлануға және ойлануға шақыратын қозғалмайтын және қозғалмалы суреттер жиынтығына ұқсас. Дүниетаным дегеніміз – әлемге деген көзқарас, бейбітшілік пен келісімде, қастерлеу мен құрметтеуде, қалау мен таңдануда әлемге белсенді және сындарлы қарым-қатынас жасауды қажет ететін көңіл күйі. Сонымен қатар, дүниетаным дегеніміз – бұл әлемді өзгерту жоспары, яғни осы мақсатқа жету арқылы адамдар әлемді үйлесімді және теңгерімді етеді деп үміттенеді және қорларды өздері үшін де, өзгелер үшін де біздің жердегі өміріміз ақыреттегі өмірге дайындық орны екенін түсіну деп жақсы өмір құруға пайдаланады. Дүниетаным – гносеологиялық тұрғыдан, ең болмағанда, адамның мінез-құлқына қатысты басқа себепшарттарға қарағанда әлдеқайда маңызды, өйткені ол адамның ақыл-ойы білім алу үшін әрекет ете алатын жалғыз негіз. Демек, дүниетаным кез-келген гносеологиялық теорияның негізін қалады. Білім теориясын немесе гносеологияны құрайтын құрамдас бөлшектерді кейде «гносеологиялық жүйе» деп атайды. Гносеологиялық жүйе адамзат білімінің тарихы мен эволюциясына, осы білімнің қайнар көздері мен құралдарына, білімдерді жіктеу әдістеріне және оның атқарымдарын нақтылауға қатысты мәселелерге қатысты.

Дүниетаным немесе көзқарастың үлкен ауқымы білімнің қайнар көздерін де, құралдарын да анықтайды, ал бұл көздер мен құралдардың табиғаты (дүниетанымның ішкі саласы болып табылатын гносеологиялық жүйе) алынған біліммен жұмыс істеу әдістерін анықтайды. Осылайша әдіснаманы эпистемиологиялық жүйенің немесе білім теориясының ішкі

саласы ретінде қарастыруға болады. Осы қабаттасу мен өзара тәуелділікті ескере отырып, көптеген ойшылдар мен жазушылардың «дүниетаным», «гносеологиялық жүйе» және «әдіснама» арнайы сөздерін өзара өзгеріске ұшырататындығын байқаймыз.¹²

Алайда мұнда қолданылатын тәсіл – ұғымдар анықтамаларына басшылық ретінде Құранның сілтеме нүктесін қабылдау. Құран тұрғысынан қарағанда әдіс ұғымы – *манхадж* / *минхадж* – жалпылықпен де, кешенділігімен де сипатталады, бұл жағынан ол барлық басқа Құран түсініктері сияқты. Исламдық әдіснаманы әзірлеу қажеттілігі туралы белгілі бір түсінік болғанымен, мұндай әдіснаманың қағидалары мен айырмашылық белгілері туралы ақпарат аз. Әлсіреу – бұл біз «гносеологиялық бірлесу әдіснамасы» деп атаған нәрсені түсіну.

Үшінші тарау

Әдіснамалық хабардарлық және әдіснамалық ақаулар

Үшінші тарауда екі негізгі бөлім бар:

1. Әдістемелік хабардарлық.
2. Ислам қоғамының өміріндегі әдіснамалық ақаулардың белгілері.

Үшінші тарауда «әдіснамалық сана» дегеніміз не және оның сананың басқа түрлерімен байланысы нақтыланған. Төменде қазіргі заманғы ислам ойлаушылары мен әрекеттерінің теоретиктері табуға болатын әдіс пен әдіснаманы және осы түсіну түрлерін түсінудің маңыздылығын көрсетуге тырысады. Одан кейін мұсылман қауымдастықта көрінетін бірқатар кең таралған әдіснамалық ақаулар немесе теңгерімсіздіктер пайда болады.

Егер мұсылман қауымы өзінің жоғалған мақтанышы мен даңқын қалпына келтіріп, өзінің жаһандық міндеттеріне көтеріліп, адамзат өркениетінің көшбасшысы ретінде қызмет еткісі келсе, онда ол әдіснамалық сананы дамытуы керек болады. Хабардарлық – бұл адамдардың өздерін және айналасын сана-сезімін сипаттайтын арнайы сөз. «Сана» арнайы сөзі заттарды біріктіру, түсіну, сақтау және есте сақтау әрекеттерін қамтиды. Құран Кәрім айтатын «ояу құлақ» – бұл әлемдегі дыбыстық толқындарды қабылдайтын табиғи құлақ емес. Керісінше, бұл естіген нәрсені түсінетін құлақ, содан кейін осы түсінікті және оның талаптарын тиімді пайдаланады.¹³ Бұл жеке әсерлер немесе жедел шешімдер қабылдау қажеттілігінен туындайтын қысым әсер етпейтін жүйелі, заңға негізделген, мақсатты жоспарлауға негізделген шындықпен қалай күресуге болатындығын білу. Әдіснамалық хабардарлық біз өмір сүріп отырған шындықты әділ әдіснаманың және жанжақты дүниетанымға жүгінудің көмегімен түрлендіру қажет екенін түсінуге алып келеді.

Біз шындықты жеткізуге тырысқанда, біз оны қабылдай отырып, жеткізетін нәрсе шындықтың өзі емес. Керісінше, біз ойлаудың әдісі немесе әдіснамасы қаншалықты сәйкес келетініне немесе сәйкес еместігіне байланысты шындықты азды-көпті шамада жуықтаймыз.¹⁴ Бұл әрекет үш құрамдас бөліктің өзара әрекеттесуінің нәтижесімен байланысты. Бірінші құрамдас бөлшек – бұл біздің санамыздағы алғышарттар. Бұл алғышарттар, әдетте, туа біткен немесе әлеуметтік құрылымдар мен шарттардан туындаған қағидалар мен құндылықтар жиынтығы түрінде болады. Екінші құрамдас бөлшек – бұл ақыл-ой, когнитивтік және эмоционалды үдерістер, интуитивті, елестететін және ерікті мүмкіндіктер үшін қолданылатын құралдар жиынтығы. Үшінші құрамдас бөлшек нысанды мәнбілерден тұрады, соның ішінде бастан кешетін шындықтың сандық және сапалық белгілері және оның айналасындағы басқа шындықтармен байланысы. Исламдық сананың дағдарысы бар және бұған қоса, бұл туралы хабардарлықтың өсуі байқалады. Исламдық сананың дағдарысқа ұшырауының ең үлкен себебі – бұл екі жақтан да осы тәсілдерді жақтаушылар, көп жағдайда, үкіметтік қайраткерлер ретінде немесе зияткерлік көшбасшылар ретінде, мұсылман қауымдастығындағы беделді адамдар болды. Санаға байланысты алдаудың немесе шатасудың ең ауыр түрі әдіске немесе тәсілге байланысты. Сонымен қатар, XX ғасырдың ортасынан бастап ислам әлемінің әртүрлі бөліктерінде әдіснама мен әдіснамалық ойлаудың қажеттілігі туралы түсінік артып келеді, бұл кезде «әдіс» білімнің әртүрлі салаларында зияткерлік ортада және исламдық шақырумен айналысатындар арасында ғалымдар мен мамандардың басты мәселесіне айналды.

Ой, ғылыми, саяси және діни ағымдардың шеңберінде теоретиктердің әдіс және оның маңыздылығы туралы хабардар болуының бірнеше мысалдары бар. Ибн Хальдун заманынан бастап (808-ж / 1406-ж.ж.) тарихи зерттеулер саласындағы әдіснама мәселесі өз ата-бабаларынан беріліп келген мәтіндерге мазмұны бойынша сенген көптеген адамдар үшін түсініксіз болды, күмәнсіз мәнбілер және соның салдарынан әдіснамалық қателіктерге бой алдырды. Демек, қазіргі кездегі исламдық ойлаудың алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – әдіснаманың тақы-

рыбына қарай жүргізіліп жатқан сұхбатты бағыттау. Ойлау саласында Таха Абд Әр-Рахман ислам әлемінде заманауи діни қырағылықты өзінің «зияткерлік қолдау» деп атағанына байланысты атап көрсетеді.¹⁵ тәрбие және білім беру мекемелері, және бізде кездесетін білім беру мәселелерін шешу үшін «әдіснама, яғни «ғылыми әдіс» және шектеулі, кездейсоқ көріністерден асып түсетін ұйымдастырылған, тұрақты ғылыми зерттеулер» қажет.¹⁶ Таха Әл-Әлуанидің пікірінше жағдай Аян мен жасампаздықтың екі оқылымын біріктіре алатын кешенді әдіснамалық түсінікті дамытуды талап етеді; яғни Құран және жаратылған әлем.¹⁷

Сайф Әд-Дин Абд Әл-Фаттах негізді әдіснамалық сана қалыптастыру үшін қажет төрт құрамдас бөлікті келтірді: 1) исламдық әдіснамалық теорияның қайнар көздері туралы хабардар болу, 2) қолда бар батыстық әдіснамалық әлеует және оған қол жеткізу мүмкіндігі туралы хабардар ету, 3) әдіснамалық қосымшалардан хабардар болу және исламдық теорияның қайнар көздерін түсіндіру қабілеті және 4) әдіснамалық қолдануға қатысты қиындықтар мен оларды жеңу жолдары туралы хабардар болу.¹⁸

Мұсылман қауымының өмірінде көрінетін бірқатар кең таралған әдіснамалық ақаулар немесе теңгерімсіздіктер бар. Біріншіден, түрлі себепшарттар мұсылман қауымының мәдени арғы ағынға түсуіне ықпал етті. Алайда, теңгерімсіздік адамдардың жеке басының екі қырында көрінеді. Бұл теңгерімсіздіктер өзінің зияткерлік немесе ұғымдық қырында көрінеді, мұнда адам өзінің дүниетанымы мен нәтижелі қабылдауында айқындықтың жоқтығын байқайды. Екіншісі – жантанулық-әсерленушілік қыр, мұнда теңгерімсіздік әлсіз ерік және бастамашылдық түрінде көрінеді. Сонымен қатар, бұл мұсылмандардың түсіну, сезіну және іс-тәжірибе мәселелері туралы ойлауында көрінеді. Бұл түсініктің нақты шындыққа айналу тәсілімен немесе ақыл-ойдың нақты өмірлік тәжірибеге айналуымен байланысты әдіснамалық теңгерімсіздік.

Әдіснамалық теңгерімсіздіктің нақты көріністеріне адамның дүниетанымы, шындықты түсіну және онымен күресу қабілеттері жатады,

мұнда себептерді салдармен байланыстыра алмау немесе ақиқатты ажырату және шындықпен ұштасып жұмыс істеу. Дені сау әдіснамалық тепе-теңдік, керісінше, көрінген әлемдер мен көрінбейтін дүниелерді, осы немесе басқа құбылыстың пайдалы және зиянды жақтарын, қазіргі және болашақтағы ой-пікірлерді, белгілі бір жердегі жағдайды және оны қоршап тұрған кеңірек ортаны жан-жақты байланыстырумен сипатталады, сонымен қатар іс-әрекеттер мен оқиғалардың жедел және қашықтағы әсерлері. Осы тұрғыдағы әдіснамалық тепе-теңдік берілген мәселені немесе құбылысты басқаларды шығарып тастауға, қолда бар мәнбілердің шектеулі санын қарастыруға және / немесе жағдайға бірден және тікелей көрінетін жағдайға бір өлшеммен шектеуге тырысудан көрінеді. Әдіснамалық тепе-теңдіктің бұл түрі кейде шындықты әртүрлі білім шеңберіндегі тар, шектеулі кеңістіктен іздеу түрін алады, мысалы, бізге соңғы дамуды болдырмауға тарихи тұрғыдан келген нәрсеге ғана қарау. Жазбаша тарихты зерттеуге деген ішінара немесе атомистік көзқарас Құран мен пайғамбарлық сүннет ұсынған негізгі дереккөздермен пікір алмасуға тырыспай-ақ, заттардың заңдық қырмен шектелуі мүмкін.

Ол ғаламға, материяға және адамзаттың өркениетіне қатысты мәселелерге қатысты ой салмай, тек мәселенің мәтіндік қырына және оның аясына бағытталу арқылы өзін көрсете алады. Мысалы, оны көрнекі заттар туралы толығырақ түсінік беретін басқа мектептерді есепке алмай немесе кеңірек түсінікке мән беру арқылы оның ақыл-ойын байыта отырып, оны жалғыз ой немесе заң мектебімен дін және оның жоғары мақсаттары туралы шектеуі мүмкін. Басқа көріністерге уақыттың толық емес көрінісі жатады, нәтижесінде заттарды бағалауды белгілі бір тарих кезеңімен шектеу тәжірибесі туындайды. Тепе-теңдіктің бұзылуы мәселелердің салыстырмалы маңыздылығын және оларға қатысты қандай үкімдердің қолданылатынын бағалауда қиындықтар әкелуі мүмкін және белгілі әдепнамалық қағидалардың, іс-әрекеттер мен әдет-ғұрыптардың мәртебесін исламдық хабардың жүрегі ретінде көтеріп, өмірлік маңызы зор нәрселерді құрбан етуге әкелуі мүмкін мүдделер болмақ. Бұл исламның мәдени жетістіктеріне жетуге үлкен кедергі болып табылады.

Шындықты түсіну және онымен күресу қабілетінің бұзылуы біздің табиғат әлемі мен адамдар әлеміне көзқарасымызға байланысты. Бұл кемшілік грек пәлсапасы мен оның туындылары туралы жансезімдік дерексіздіктер, яғни дерексіздендірулер («абстракция» (латын тілінде: abstractio «алаңдау») – нысанның белгілі бір белгілерінен оларды іріктеп талдау үшін абстракциялау (дерексіздендіру) үдерісі; бұл жағдайда бақыланатын нысан оның дәріптелген теориялық бейнесімен – абстрактілі (дерексіз) нысанымен ауыстырылады. Дерексіздіктер, яғни дерексіздіктер ғылыми танымның әмбебап әдісі болып табылады, олар білім қалыптастырудың барлық деңгейінде түсініктерді қалыптастыру, зерттеу нысандарын тану және жіктеу үшін қажет), немесе гностицизм («гностицизм» – ежелгі грек тілінен γνωστικός, «білімге ие») – еврей және ерте христиандық секталар арасында біздің дәуіріміздің 1-ші ғасырдың аяғында пайда болған діни ұғымдар мен жүйелердің жиынтығы. Гностицизмді ұстанушылар жеке рухани білімді, яғни гнозисті («гнозис», немесе «гносис») (грек тілінен γνῶσις – «білім») – ең жоғарғы, эзотерикалық, ашық, тылсым білім. Гностицизмнің орталық тұжырымдамасы) православиелік ілімдерден, дәстүрлерден және дәстүрлі діни институттардың беделінен жоғары қойды. Материалдық болмысты кесірлі немесе зұлым деп есептей отырып, гностикалық космогония негізінен жоғары, жасырын Құдай мен материалдық ғаламның жаратылуына жауапты зұлым кіші құдайдың (кейде Ескі Өсиеттің Иеховасымен байланысты) арасындағы айырмашылықты қарастырады.

Гностиктер құтқарудың негізгі элементі тылсым немесе эзотерикалық («эзотеризм» – ежелгі грек тілінен аударғанда ἐσωτερικός – «ішкі»), эзотерика – бейтаныс, тылсым ілімдерден, бейхабар, білімі жоқ адамдарға мәліметтері қол жеткіліксіз, түсініксіз, құпия мазмұны мен «жан-рухани іс-тәжірибелер» түрінде көрінетін шындықты қабылдаудың ерекше тәсілдер жинағы. Экзотерикаға (экзотеризмге) қарама-қайшы келетін ілім. «Экзотеризм» (ежелгі грек тілінен ἐξωτερικός «сыртқы») – құпия емес, бейтаныс адамдарға арналған діни немесе пәлсапалық ілім. Эзотеризмге (эзотерикаға), яғни құпия ілімге қарама-қарсы қарама-қайшы келетін жан-рухани іс-тәжірибелік ілім) түсіну түріндегі жоғарғы құдай

туралы тікелей білім деп санады. Көптеген гностикалық мәтіндер күнә және өкіну ұғымдарын емес, елес пен ағартушылықты қарастырады) тәртібі мен оның нәтижелері бойынша рухани дерексіздіктер болсын, оның орнына дерексіз тұжырымдамаларға сүйене отырып, шындықты дұрыс қарастыра алмауда көрінуі мүмкін. Бұл әдіснамалық кемшілік өмір шындығына және адамзат қоғамының талаптарына назар аудармайтын басқа әлемнің тақуалығы түрінде де болуы мүмкін. Сондай-ақ білімді дегдарлықтың оқшаулануына және олардың бұқараның мәселелеріне араласқысы келмеуіне немесе өзгеруге деген үмітсіздіктен өсетін шындыққа немқұрайлы қарауына байланысты қоғамның кең секторларын елемейтін әлеуметтік жағдайға қарай басқа дүниеліктердің түрі де бар. Бұл мәнбілерді елемедің ақырғы нәтижесі – адамдардың шындыққа қарсы тұру қабілетінен айыратын надандық. Мұсылмандардың өмірдегі жағдайларын ескермеу кейбір мұсылман секторларында тағы бір әдіснамалық кемшіліктермен, атап айтқанда, батыстағы жағдайды алға басудың және ілгерілеудің тамаша мысалы ретінде қабылдаудың көмегімен күшейтілген болуы мүмкін. Бұл ақаулықты батыстық идеализмнен («идеализм») (француз тілінде: idéalisme, латынның idealis арқылы көне грек тілінен *idéa* – ұғым) – болмыс саласында материяға (затқа, заттыққа) қатысты идеялардың, яғни ұғымдардың басымдылығын бекітуге негізделген пәлсапалық тұжырымдамалар мен дүниеге көзқарастарды кең ауқымын білдіретін арнайы сөз) алынған, мұсылмандардың жағдайына онша сәйкес келмейтін түрлендіру бағдарламаларын құру тәжірибесінен байқауға болады, өйткені олар мұсылмандардың өмірі мен жағдайларының мәдени, әлеуметтік және діни ерекшеліктерін көрсете алмайды.

Себептерді салдарлармен байланыстырмау өзін табиғи себептерді толықтай Құдайға арқа сүйеу сылтауымен ескермегендіктен немесе табиғи себептілікті мойындау исламдық іліммен сәйкес келмейді деген тұжырымға сәйкес, Құдай Тағала ғаламдағы жалғыз атқарушы болып табылады. Осылай ойлайтын және өзін ұстайтын адамдар жердегі құбылыстарды, соның ішінде адамдарды, нәтижелер үшін жауапкершілік аз немесе мүлдем аз деп санайды, өйткені олардың сенімдері бойынша нәтижелер уақыттың алдыңғы себептерінің нәтижесі емес, тек Құдайдың

құзырындағы мәселе деп санайды. Екінші жағынан, себептілік саласында табиғаттан тыс құрамдас бөлікті мүлдем жоққа шығаратын адамдар бар. Мұндай адамдар нәтижелер Құдайдың араласуынсыз және табиғи араласуымен ғана туындайды деп сенеді.

Ақырында, ақиқатты ажырата алмау және шындықпен айқасу мақсаттарда жұмыс істеу көбінесе шындыққа құлақ аспауға байланысты. Мысалы, темекі шегу бүкіл әлемде болып жатқан барлық соғыстарға қарағанда өлімге алып келеді. Темекі шегудің зияны тек темекі шегушілерге және айналасындағыларға қауіп төндіретін денсаулыққа қауіп төндірмейді. Оларға темекі сатып алудан туындаған қаржылық ауыртпалықтар да кіреді, олардың құны кейде отбасының бүкіл табысының төрттен біріне дейін жұмсалады. Экономикалық қалдықтардың бұл түрі ақылға қонымсыз. Жоғарыда келтірілген әдіснамалық тепетендіктің байыптылығы, жақсы түсініктері бар адамдардың бұл түсініктерді сауатты түрде ұсынуына, яғни оларды ақыл-ой дерексіздігі мен мұраттар аймағынан күнделікті өмірдегі аймағына шығару.

Төртінші тарау

Исламдық және батыстық ойдағы әдіс тұжырымдамасының біртіндеп дамуы

Төртінші тарауда келесі үш бөлім бар:

1. Исламдық ойлау әдістемесінің эволюциясы.
2. Батыстық көзқарастағы әдіс концепциясының эволюциясы.
3. Ислам және Батыс тарихындағы әдіснама тұжырымдамасы мен ғылыми салалардың бірте-бірте даму арасындағы байланыс.

Әдіс тарихына қысқаша шолу (*манхадж*) ислам біртіндеп дамуындағы және батыстық ойдағы «әдіс» арнайы сөзінің эволюциясының маңызды кезеңдеріне ерекше назар аударылған. Мақсат – мәтіндердің, адамдардың әлеуметтік шарттары мен табиғат әлемінің мағыналары исламдық әдіснамада қалай үйлесетінін көрсету. Аристотель, Фрэнсис Бэкон және Рене Декарттың батыстық ойдағы әдіс тұжырымдамасын дамытуға қосқан үлестері туралы одан әрі талқылау жүргізіледі. Ақырында, тарау адамзаттың дамып келе жатқан тәжірибесінің әдіс тұжырымдамасының эволюциясына әсерін растауға тырысады және осылайша ислам мен батыстағы әдіс және әдіснамалық тәжірибе тұжырымдамасының даму траектория мұраларын салыстырумен аяқталады. Пайғамбар сахабаларының өмір сүру кезеңіндегі «әдіс» тікелей немесе ижтиһад процедурасы арқылы Құран мен Сүннеттен заңды үкімдер шығарудан тұрады. Міне, осылардың негізінде әдіснаманы құрайтын қайнар көздер – мұсылмандар белгілі бір заңды үкімдер мағынасында білім алды. Осы себепті ғалымдар оларды заңнаманың қайнар көздері деп атады. Ғалымдар өз шешімдерін басқарылатын әрекеттің мәні, рухы және негізгі мақсатына сүйене отырып, тақылеттес пайымдауды да қолданды. Бірінші ұрпақ мұсылмандары күнделікті істерді реттеуге Құран мен пайғамбардың түсіндірмелері мен қолданбалары жеткілікті деп санайды. Демек, пайғамбар қайтыс болғаннан кейін, консенсус (ижма), ұқсас пайымдаулар (*қияс*), заңдық артықшылықтар (*истихсан*), адамның мүд-

делерін анықтау үдерістері мен ислам құқығының негізгі мақсаттары барлық негізделген пайымдау болды (ижтиһад), оның мақсаты Құран аятының мағыналары мен пайғамбарлық сүннет арқылы білгендерін түсінуді арттыру болды. Рефлексия арқылы адамдар Құдайдың жантаулық, әлеуметтік және ғарыштық жазықтықта орнатқан заңдарын таба алады және осы шындықты түсініп, өркениет құру жолында өмірдегі істерге тапсырыс беру үшін қажет заңдарды шығарып, шындық пен әділеттілікке негізделген қоғамдастық құра алады.

Жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар Құранның нұсқауларымен байланыстырылып, құбылыстар мен оқиғаларды жақсы түсінуге жетелейді. Құран мұсылмандардың алғашқы буынына қажет ғылымдар туралы ғана емес, оларға негіз қалаған. Мұсылмандарға да үндеу жасалды. Керісінше, бұл бүкіл адамзатқа бағытталған, оларға барлық істерін басқаруға қажетті басшылықты ұсынған. Мұндай рефлексия мұсылман ғалымдарына Құранның адамдарға ақпарат беру мен оларды істеуге тиісті нәрселерге бағыттайтынын, оның мақсаты адамдарға осы жердегі мүдделеріне қол жеткізуге және өздеріне табыс әкелетін өмір сүруге көмектесу екенін бағалап, Алланың ақыреттегі рахатына бөленуге көмектеседі. Исламдық қоғам пәлсапалық зерттеулермен айналыса бастаған кезде және жаратылыстану ғылымдары мен грек, парсы және басқа тілдерден аударылған ғылыми еңбектер араб ислам мәдениетіне ене бастаған кезде ғылыми зерттеулер жүргізу ережелерін белгілейтін жүйелі еңбектерге қажеттілік туды. Бастапқыда тақылеттес және қисындық дәлелдер негізінде пайымдау қолданылды, содан кейін бұл тәсіл кеңейтіліп, кеңірек негізде қолданылды. Бұл тәсілдің жеткіліксіздігін атап өткен ғалымдар индукциядан пайымдау немесе қорытынды жасау тәсілін қосты. Мамандандырылған кітаптар ғылымдардың жіктелуі, олардың жалпы әдістері және олардың белгілі ғылымдарға қолданылуы туралы жазылған. Ислам ойшылдарының әдісі бірнеше зерттеу саласында тарихи дәлелдер болған. Шындығында оның көрінісін іс жүзінде барлық салаларда байқауға болады. Жүйелік немесе әдіснамалық ой Құран мен пайғамбарлық сүннеттегі нақты ережелер мен қағидалармен байланысты. Сол сияқты, бұл сахабалар мен пайғамбардың мұрагерлерінің іс-әрекеттерінде айқын

көрініп тұрды, ал хадис ғалымдары мен заңгерлердің жазбалары оған үлкен анықтама беріп, оның ережелері мен негіздерін бекітті. Әдістің тұжырымдамасы мен іс-тәжірибесі әрі қарай схоластикалық теологтардың, философтардың, мистиктер мен тарихшылардың еңбектерінде анықталып, жіктелді. Осыған қарамастан, әдіс туралы қамқорлығымен бірінші кезекте белгілі сала – бұл ислам заңнамасының негізін қалаған заң ғылымдарының негіздері туралы ғылым. Батыс ойындағы әдіс тұжырымдамасының эволюциясы тұрғысынан басым заңдылық екі негізгі (негізге) қағидаға негізделген: 1) діни деректерді қоспағанда, жазылған адамзат тарихы және 2) басқа халықтардың тарихын қоспағанда, еуропалық халықтардың тарихы немесе ең болмағанда, олардың маңыздылығын төмендету. Демек, пәлсапа тарихы, ғылым тарихы және өркениет тарихының өзі Грециядан басталып, Батыс Еуропа мен оның Солтүстік Америкадағы кеңістігінде аяқталады. Барлық грек философтары мен ойшылдарының ішінен Аристотель (б.з.д. 384-322 ж.ж.) ең жетілген болуы мүмкін және жалпы батыстық ой мен жалпы адамзаттық ойға, әсіресе пәлсападағы зерттеу мен зерттеу әдістерінің және ғылымының дамуына қатысты әсер еткен адам болуы мүмкін. Аристотельдің қосқан үлестері онтология, әдепнама, саясат, жаратылыстану ғылымдары және метафизика сияқты көптеген салаларды қамтиды. Аристотельдің барлық шығармалары кейіннен Аристотель қисыны деп аталып кеткен және негізінен тақылеттес пайымдау әдісіне негізделген ерекше ойлау әдісімен ерекшеленді.

Рим империясы гректердің бай зияткерлік, риторикалық және пәлсапалық мұрасының мұрагері болды. 285 жылдан кейін ыдырау үдей түсті, сол кезде Рим мемлекеті Батыс Рим империясы мен Шығыс (Византия) Рим империясына бөлінді. Дәл осы уақыт кезеңі Левантты, Иракты, Парсы мен Египетті, ежелгі өркениеттердің отаны болған аймақтарды басып алған тұрақты қоғам құрған исламның дүниеге келуіне куә болды. Мұсылман ғұламалары жаңа исламдық азат ету рухынан зерттеулер мен ашулар саласында пайда көрді және өздерін Индия, Персия және Грециядан келген ізашарлар құрған ғылымдармен жанұяландыру арқылы бар білімге сүйенді. Грек мұраларының көп бөлігі араб тіліне

аударылып, мектептер мен университеттер құрылды. Бұл жаңа хабардарлық кейінгі діни түрлендірулар қозғалысына айтарлықтай үлес қосты және ғалымдардың көп зерттеулері мен сынауларыне қуатты түрткі болды. Еуропа тарихы Батыс ойындағы әдістер эволюциясының бірқатар маңызды жолдарының куәсі болды. Фрэнсис Бэкон (1561-1626 жж.) – Еуропа тарихында пікірталастар мен дерексіз ойларға негізделген грек пәлсапасы басым болған кезеңде өмір сүрген ағылшын философы. Осы кезеңде көптеген ғылыми жаңалықтар мен өнертабыстар жасалды. Бэкон жаңа дәуірде Аристотельдің қисыны бұл тапсырмаға жеткіліксіз екенін дәлелдеген уақытта ғылымның алға жылжу қажеттілігін атап өтті. Аристотельдің қисыны негізділігіне күмән келтіруге болмайтын келіссөздер жүргізбейтін болжамдарға сүйене отырып, сенімділікті болжаған болса, Бэкон табиғи әлемде табылған негізгі дәлелдерді анықтауға негізделген индуктивті дәлелдеу жүйесін ұсынды. Бэкон жүйесінде зерттеуші ғылымға біртіндеп «жаңа органды» қолдану арқылы үздіксіз күш-жігер жинақтаған негізгі мәліметтерден ықтималдылықтың жоғары деңгейіне қарай жылжыды.¹⁹

Бэкон жүйесінде ғылыми қисыны үдерісі индукция мен ғылыми сынаулардан басталады, олардың көмегімен мәнбілер ашылады. Содан кейін бұл мәнбілерді Аристотель қисынын қолдану арқылы әмбебап қағидалардан іздейді. Содан кейін мәнбілер жазылып, түсіндіру әдістері мен тәсілдерін қолдану арқылы басқаларға жеткізіледі. Бэконның қисыны екі бөлікке бөлінеді. Бірінші бөлім «иллюзияларды» жояды, олар «адамдардың ақыл-ойына тосқауыл қояды», бұл олардың шындыққа жетуіне жол бермейді. Екінші бөлім – мәнбілерді сол күйінде табуға қабілетті жаңа жүйе. Бұл индукцияға және ғылыми сынауларға негізделген жүйе. Рене Декарт (1596-1650 жж.) – Аристотельдің силлогизміне негізделген қисыны жүйесі Еуропаның діни мекемесінде ой үстінде болған кезде, Еуропаның бірқатар елдерінде білім алған француз философы. Декарттың пікірінше, силлогизмге негізделген аристотельдік әдіс жаңа білімді қалыптастыруға қабілетсіз, демек, нәтижесіз болды. Декарт әдісі төрт қағидаға негізделген. Бірінші қағида – ешқашан өзін білмейтін нәрсені шындық ретінде қабылдамау және біржақты немесе асығыс үкім

шығарудан аулақ болу. Екінші қағида – әр қиындықты оның шешілуін жеңілдету үшін мүмкіндігінше көп бөліктерге бөлу. Үшінші қағида – қарапайым және оңай танылатын нәрселерден бастап, өз ойларын «ең құрама заттар туралы білімге біртіндеп көтерілу үшін» тәртіппен жүргізу.²⁰ Төртінші қағида – қайтып оралу және қиындықтың ескертпейтін және зерттей алмаған қырысінің жоқтығына көз жеткізу.²¹ Ғылыми рационализм XVII ғасырда пайда болып, XVIII ғасырда жетекші рөлге ие болды. Бұл тәсіл метафизика мен дінді ығыстырды. Ғылыми рационализм ғылымның шексіз әлеуетін және ғылыми әдісті және адамдардың табиғатты толық бақылауға алу қабілетін алға тартқан зайырлы позитивистік пәлсапаны тұжырымдады. Демек, XVIII-XIX ғасырлар пессимистік ой ағымдарының пайда болуына куә болды, олардың жақтастары ғылыми прогресс адамдардың ақыл-ойын көтеріп, интуицияны, сезімдер мен эмоцияларды елемей, олардың адамзатының кейбір жақтарын тонап алған буржуазиялық идеологияны тудырды деп санады. Пессимизм рухы «жаңа ғылымды» модернизммен байланысты ғылымға балама ретінде ұсынатын «ғылыми» әдістер мен тәсілдерге айналды. Бұл «жаңа ғылым» әртүрлі ағымдарда, көзқарастар мен әдістерде көрініс тапты, олардың барлығы «постмодернизм» деп аталатын нәрсеге айналды.

Ислам және батыс мұраларындағы әдіс және әдіснамалық тәжірибе тұжырымдамасының даму траекториясын салыстыра отырып, кейбір ғалымдар батыстық ой тарихындағы әдіснаманың тұжырымдамасы ең алдымен жаратылыстану ғылымдарымен байланысты болғанын, ал тарихта Исламдық ой-пікірлер көбіне Құдайдың (уахиымен) аянымен айналысатын ғылымдармен байланысты. Бұл айырмашылықтың әділ және дұрыс сипаттамасы болмас еді. Адамзат білімі Құдайдың сыйы ретінде пайда болды, оның көмегімен Құдай адамдарды басқа жаратылыстардан айырықша етті. Құдай «Адамға барлық нәрсенің есімдерін бергенде» (Құран 2:31), оған екі қайнардан (құдайдың аянынан және жаратылған ғаламнан) екі құрал (ақыл және сезімдік қабылдау арқылы) білім алуға мүмкіндік берді. Кейбір жазушылар зерттеу әдістерінің эволюциясын тұрақты жоғары прогрессия ретінде көрсетеді. Алайда, шындық мынада: адамзат эволюциясының әр кезеңінде білімді алудың түрлі әдістері мен құралдарын қолданды.

Әлем халықтары өздеріне қол жетімді білімді өздеріне ұнайтын жетістік деңгейіне пропорционалды түрде пайдаланады. Бұл Еуропа Рим империясының құлауынан кейінгі зұлмат дәуірінде (шамамен 500-1000-жж.) Шығыс пен Батыста тап болған жағдай. Еуропа халықтары медицина, математика, пәлсапа, геометрия, әдебиет және поэзия салаларында мұрагер болған бай грек мұрасының құнын көре алмады. Мұсылмандар, керісінше, мәдени биіктікке көтерілгенде, қолдарындағы нәрселердің, сол кездегі еуропалықтардың, үндістердің және басқалардың білімдерінің құндылығын көрді. Демек, олар бұл білімді тез өздеріне аударуға кірісті. Олар өздеріне енген ғылыми еңбектерді електен өткізіп, заттарды жарыққа шығарды, мәтіндерді сараптап, бірін қабылдап бірін қабылдамай, оны дамытып және модернизациялады. Екінші жағынан, мұсылмандар артта қалушылық жағдайға тап болған кезде, өздерінің ата-бабаларынан алған мұраларын пайдалана алмады және өз ғалымдарының алдыңғы замандарда қол жеткізген жетістіктерінің құнын дұрыс бағалай алмады. Кейін, сәттілік өзгеріп, Еуропа оянған кезде, еуропалық халықтар мұсылмандар өздерінің күш-жігерімен адамзатқа берген грек мұрасының құндылығын түсінді. Олар сондай-ақ мұсылмандардың әртүрлі ғылыми пәндерде қол жеткізген ілгерілеушіліктерін ашты, ал мұсылмандардың өздері өздерінің артта қалушылық кезінде осы жетістіктерді пайдалана алмады. Исламдық көзқарас ғылым тұжырымдамасын өмірдің барлық салаларында, соның ішінде материалдық, әлеуметтік, жантанулық және рухани тұрғыда адамның қабылдау қабілеттерінің эволюциясымен байланысты деп қарастырады. Бұл перспективаның беделді сілтемесі – адамзаттың эволюциясының алғашқы кезеңдеріндегі тарауларға қатысты илаһи аян. Біздің әдіснаманың тұжырымдамасын әртүрлі ғылымдардың эволюциясымен байланыстырудағы мақсатымыз адамның іс-әрекеті саласында табиғи болып табылатын бір саланы ажырату қиын екенін көрсету болды. Әдіснама қазіргі өркениеттер жағдайында кенеттен пайда болған жоқ; бұл белгілі бір қоғамдастықтың, адамдардың немесе белгілі бір дәуірдің эксклюзивті өнімі емес. Кез-келген қауым мен ұлт өзінің тарихында ғылым мен өркениеттің дамуына үлес қосқан жолдарын іздеуге және осы үлестермен мақтануға құқылы. Алайда, бұл үдерісте басқа қауымдастықтар немесе ұлттар жасаған бірдей маңызды салымдар туралы пікір айтуға болмайды.

Бесінші тарау

Исламдық әдіснама мектептері

Бесінші тарауда екі негізгі бөлім бар:

1. Монотеистік (бірқұдайлық) көзқарасқа қарсы бірлестіруші көзқарастан көрінетін әдіс.
2. Әдіснамалық мектептердің мысалдары
  - а) *Ақылға жеңдірушіліктік-дәйексіз-пәлсапалық мектеп.*
  - ә) *Тәжірибелік-сопылық мектеп.*
  - б) *Ғылыми-тәжірибелік мектеп.*
  - в) *Заңгер-усули мектебі.*

Талқылау барысында келтірілген негізгі аргумент – исламдық әдіснама әртүрлі көзқарастар мен қызығушылық тудыратын салаларды қамтиды, олардың әртүрлілігіне қарамастан, олардың ойлау, зерттеу және жүріс-тұрыстарының негіздері біріктірілген. Дәл осы ортақ үй-жайлар, олар өздерінің мақсаттарына жету жолында жүгінеді және олардың әртүрлі өрнектері мен тұжырымдамаларын белгілейді. Бұл мақсатта тарау исламдық әдіснаманың *вахид* немесе унитарлы перспективаны (*таухиди* немесе біріктіруші перспективаны (яғни бір уақытта жұмыс істейтін бірнеше әдіс) бөледі.

Бұл тарауда *таухиди* әдіснамасының ғылыми зерттеулер туралы ойлардан бастап, зерттеу жосықтары мен нормативтік-құқықтық нұсқауларға дейінгі әртүрлі деңгейдегі әдіснамалық жұмыстарды біріктіру үшін маңыздылығы қысқаша көрсетілген. Ол әрі қарай бірқатар әдіснамалық мектептердің маңызды сипаттамаларын анықтайды: рационалист, мистикалық, тәжірибелік-ғылыми және заң – *усули*. Ол исламдық әдіснамалық мектептердің әрқайсысында кездесетін әртүрлілікке назар аударады және ислам тарихындағы бірқатар әдіснамалық мектептердің даму ерекшеліктерін нақтылайды. Осы мақсатта исламдық әдіснамалық мектептердің әрқайсысының ғалымдары мен ойшылдарының мысалда-

рын келтіреді. «Унитарлы көзқарас» дегеніміз, біз кез-келген уақытта табиғи, әлеуметтік немесе адами салалардағы белгілі бір мәселеге, сұраққа немесе шындықтың қырына қатысты ойлау мен зерттеуге бір ғана көзқарасқа ие болатын көзқарасты айтамыз. Осы тұрғыдан алғанда, адам ойы сызықтық сипатта дамып, бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, эволюцияның кезкелген кезеңінде адамдар тек бір ғана тәсілді қолданады, ал басқалары жоқ.

«*Таухиди* әдіснамасы» тұжырымдамасын қабылдаған зерттеуші осы басқа әдістердің әрқайсысын басқа уақытта немесе басқа жағдайда да қолдануы мүмкін басқа әдістер бар екенін ұмытпай, қол жеткізуге ең қолайлы мақсатта қолданады. Бұл тәжірибе біз «әдіснамалық плюрализм» деп атайтын көптеген тәсілдер ұғымына сәйкес келеді. Осылайша, зерттеуші өзінің мақсатына жету үшін әртүрлі әдіснамалық құрамдас бөлшектер мен жосықтарды біртұтас, дәйекті түрде біріктіреді.

Гносеологиялық бірлесу әдіснамасында әдіснамалық мектептер ұғымы орталық орын алады, өйткені әдіснамалық мектептерді талқылау көп тәсіл, бірлесу және құдайлық бірлік ұғымдарын қамтиды, өйткені олар біртұтас тәсіл ұғымына қарағанда әдістерге немесе тәсілдерге қатысты. Демек, исламдық көзқарастағы әдісті «*таухиди*» деп сипаттауға болады, бірақ «біртұтас» емес.

«Бірлесу» арнайы сөзі көптеген нақты тәсілдерге жататын құрамдас бөлшектердің зерттеу жағдайындағы қажеттілігін білдіреді. *Таухиди* туралы айтатын болсақ, бұл бірнеше құрамдас бөлшектермен және біртұтас атқарымдармен сипатталатын зерттеу күштерін зерттеудің әр сатысы мен фазалары бір-бірімен байланысты бола отырып, зерттеудің түпкі мақсатына жетуге бағыттауды білдіреді. Әдіснамалық бірлесу ұғымын көркемдей отырып, біз тәжірибелік ғылыми әдіс, ол жаратылыстану ғылымдарына да, гуманитарлық ғылымдарға да қолданылды, жақын уақытқа дейін кестелер мен диаграммаларға жинақталған және статистикалық талдауға ұшыраған сандық мәліметтерге сүйенгенін анықтаймыз. Бұл үдерістің мақсаты статистикалық сынақтамалар неме-

се сандық сипаттамалар негізінде түсіндіруге болатын нәтижелерге қол жеткізу болды. Алайда, дәлірек, тұрақты сипаттама бере алатын сандық зерттеулердің артықшылықтары және нәтижелердің үлкен сенімділігін қамтамасыз етуге бағытталған сапалы зерттеулер туралы үздіксіз пікірталастар зерттеушілерді шын мәнінде зерттеудің екі түріне де қажеттілік бар екенін, нақты жағдайларда қолдану керектігін түсінуге мәжбүр етті.

Мұнда ұсынылған *таухиди* әдіснамасы зерттеуге байланысты жосық талаптарға негізделген зерттеу әдістері мен құралдарын біріктірумен немесе бірлестірумен шектелмейді. Одан гөрі, әдіснамалық қызметтің үш деңгейін біріктіретін тәсілге негіз қалау қажет, атап айтқанда: 1) зерттеу тақырыбы туралы ойлау тәсілдері, 2) деректерді жинауға және талдауға қатысты зерттеу жосықтары және оларды шығару әдістері нәтижелерді түсіндіру және 3) зерттеу әдепнамасы, яғни шындықты іздеуде әділдікке, адалдыққа және бейтараптыққа шақыратын зерттеу қызметін жүргізу өлшемшарттары. *Таухиди* әдіснамасының күш-жігеріне оның көздерінен білімді алу, білімді игеру құралдарын пайдалану және осы қайнарлар мен құралдарды біріктіру кіреді.

Алайда бірқатар әдіснамалық мектептер мұсылмандардың ой-өрісін және зерттеулерін қалыптастыруға үлес қосты. Бұларға рационалистік, мистикалық, тәжірибелік-ғылыми және заңдық-*усули* мектептері жатады. Рационалист-схоластикалық пәлсапалық мектеп адамның ақыл-ойына маңызды орын беретіндігімен ерекшеленеді, әсіресе бұл сенім мәселелеріне қатысты. Дәстүрлі исламдық оқулықтар ілімдік үкімдер шығару үшін қабылданған әдіснамада ақыл мен аянға ие болу үшін салыстырмалы билікке қатысты теологиялық және пәлсапалық пікірталастарға толы. Құранда жүздеген аят бар (*аят*, немесе «белгілер»), олар бізге ақылға қонымды зерттеуге қатысуға нұсқау береді. Олар бізге ақыл-парасатымызды қолдану туралы нұсқау беріп қана қоймайды, тіпті оны ілімді орнатуда, яғни аянға білімнің көзі ретінде және ақыл-ойға құрал ретінде сүйену арқылы қалай қолдануға болатындығын көрсетеді. Өзі беделді сілтеме бола отырып, оны дискурстың негізгі нүктесіне айналдыра отырып және алыпсатарлық теологиялық

мектептерге қажеттілігінсіз Құран ақыл-ойдың рөлі мен адамның жауапкершілігі атқарымдарын көрсетеді. Әртүрлі тәртіптегі заңды қаулылар әдіснамалық ой мұсылмандардың *уахи* мәтіндерін, яғни Құран мен пайғамбарлық сүннетті түсіну және өңдеу үшін ақыл-парасат қолдануы арқылы, сондай-ақ осы ашылған мәтіндерді шығару мақсатында пайдалану туралы ойлардан көрінді.

Дәл осы заңды шешімдер шығарудың әртүрлі тәсілдері Абу Ханифа, Малик, Әш-Шафии, Ахмад Ибн Ханбал, Ибн Хазм және басқалары сияқты ғалымдар негізін қалаған заң ғылымдарының пайда болуына жол ашты. Алайда бұл ғалымдар ақылға немесе аянға басымдық беру керек пе, жоқ па, соны талқылаудың қажеті жоқ деп санайды, өйткені олар ұстанған Құран әдіснамасы мұндай пікірталасқа түсуді қажет етпеді.

Кейінгі дамуда схоластикалық теологиялық мектептің белгілі ғалымдары ақыл мен аян қандай-да бір-біріне сәйкес келмейді деген түсініктерден бас тартты. Мұндай ғалымдар ақыл мен аян арасындағы қақтығыстардың пайда болуынан (*дар' ат-та'аруд*) аулақ болу керектігін, «аянды дұрыс түсіну мен ақыл-ойды импорттау» арасындағы келісімнің маңыздылығын және қажет Ибн Рушдтің «даналық пен ислам заңы арасындағы байланыстырушы сөз» деп атаған тұжырымдамасын (*фәсл әл-мақал фи ма байн әш-шариа уа әл-хикма мин иттисәл*) атап айтты. Ақыл мен аян арасындағы тепе-теңдік пен бірін-бірі толықтырудың осы және басқа көріністері алғашқы мұсылман ғалымдары ұстанған Құран тәсілін қайта жандандыруға қызмет етті.

Тәжірибелік сопылық мектебі бір жағынан тәжірибелік білімнің, екінші жағынан, аян, сезімдік қабылдау немесе ақыл арқылы алынған білімнің басқа түрлерінің арасындағы айырмашылыққа сүйенеді. Тәжірибелік білім де нақты әдіснамалық жосықтармен байланысты. Аян, сезімдік қабылдау немесе ақыл арқылы келетін білімді «иемдену» (*кәсип*) деп сипаттауға болады. Тәжірибелік білім, керісінше, «садақа» (*уахб*) ретінде сипатталуы мүмкін. Бұл Құдайдың сыйы, оны ғибадат ету және Алланы еске алу арқылы өздерінің негізгі табиғатына қарсы күре-

сетін және осындай дәрежеде болғанға дейін Тәңірдің тазаруы мен санасының жоғары деңгейлеріне көтеріле беретін адамдарға береді. Құдайға деген жақындық, олар осы Құдайдың өсиетіне лайық. Сопылар тылсым-тәжірибелік әдісті исламдық *уахи* мен заң мәтіндерінде, сондай-ақ адами ойда негіздеу үшін көп күш жұмсады. Осылайша, олар тәжірибелік білімнің нақты мүмкіндігі екендігін және белгілі әдістерге сәйкес алынған және пайдаланылған ұтымды дәлелдерге негізделген шынайы білімге қол жеткізуге болады деген болжам “Құдайдың кең мейірімінің тарылуы болып табылады”.²² Діни мәтіндердегі тәжірибелік білімдерді негіздеу барысында сопылар адамдардың Құдайдың терең санасына жетуін Құдай оларға беретін рухани сыйлықтармен байланыстыратын Құран аяттарына назар аударды. Бұл сыйлықтарға зияткерлік, ризық, нұр, мейірімділік, басшылық пен даналық кіреді, мұның бәрі сопылар тәжірибелік білімнің түрлері деп түсінеді.

Ғылыми-тәжірибелік мектеп зерттелетін тақырыптың сипатына сәйкес жосықтарды пайдалануды көздейді, мейлі олар далалық бақылаулар, тәжірибелік сынаулар, сандық өлшемдер немесе әртүрлі индуктивті үдерістер, осы әдістің исламдық негізіне тән. Ғылыми-тәжірибелік әдіс заттардың табиғи табиғаты туралы білімді алуға ерекше байланысты болса, гносеологиялық бірлесу әдіснамасы ғылыми-тәжірибелік әдісті қандай жағдайда талап етуіне сай қолдануды талап етеді, өйткені ол кез келген жағдайда басқа әдістерді қолданады оларды талап етеді. Шағым жасалған әдіснамалық беделге келер болсақ, ол Құран мен пайғамбарлық сүннеттің мәтіндерінен, сондай-ақ алғашқы мұсылман ғалымдары ұсынған дәлелді түсіндірмелерден өз орнын тапты.

Зерттеулерге басшылық еткен исламдық әдіснама оқиғаларды басқаратын және табиғи, әлеуметтік және тарихи құбылыстарды түсіндіретін заңдылықтарды іздеуде сезімдік қабылдауды, пайымдауды, тексеруді, ой елегінен өткізуді және ойлануды пайдаланудың маңыздылығын атап өтті. Дәл осындай ойлау үдерістері арқылы ғалымдар діни мәтіндерді оқып, жеке адамдар мен қоғамда көрінетін тәжірибелік шындықтар мен адам табиғатына қатысты тұжырымдар жасады. Сонымен қатар, мұндай

үдерістер бірлестірілген түрде жүзеге асырылды, олар Құдайдың аянын және жаратылған әлемді, ақыл мен сезімді қабылдауды қолданды.

Араб ислам мұрасы бізге ғылыми-тәжірибелік әдіске мамандандырылған кітаптар қалдырған жоқ. Егер Батыс мұраларында қандай болса, исламдық мұрада да әдіснамалық ой қызмет еткен болса, біз ислам мұраларындағы кейбір мәтіндердің Ньютон мен Декарттың жазбаларынан гөрі артық, егер олардан артық болмаса, құндылығы бар екенін анықтайтын едік, оның құндылығы ерекше және өз уақытында қол жетімді болған әдіснамалық білім мен тәжірибенің жинақталуы әдіснамалық қызмет пен зерттеудің тәжірибеден қол үзген негізін қалай алды.

Зандық және *усули* әдістері де адамдардың іс-әрекеттері үшін өзіне есеп беретін Құдайдың құлдары ретіндегі әрекеттеріне бағытталған. Ибн Жұзайдың сөзімен айтсақ «ақыл аянмен араласқан, әрі дәлелдер мен оған қатысты үкімдерді де зерттеуді қажет ететін ғылым» екендігін ескере отырып, заң ғылымдарының негіздері пәні бірлесуге жол ашады. Осылайша, бұл Құдайдың кітабын және Алланың Елшісінің сөздері мен әрекеттерін түсінуге үлкен көмек болды.²³ *Усули* әдісі заңды шығу мақсатында ижтиһад үдерісін реттейтін ережелерден, ғибадат рәсімдері мен күнделікті мәмілелерге қатысты және Құран мен пайғамбар сүннетіне тиімдірек қатысты үкімдерден тұрады. Бірде-бір әдіснамалық мектеп толыққанды қалыптасқан жоқ. Олардың әрқайсысы белгілі бір зерттеушілердің ерекше тәжірибесінен немесе түсініктілігінен бастады, содан кейін зияткерлік немесе теологиялық мәселелерді зерттеу әдісін енгізді. Осы немесе басқа әдіснамалық мектептің тәжірибелері кейде кіші мектептерді құруға кең тарады. Демек, әдістің жетілуі және оның әртүрлі құрамдас бөлшектерінің бірігуі оның өсуін, дамуын және өзгеруін тоқтатқанын білдірмейді. Керісінше, бұл мектептердің барлығын өзгеріс пен даму заңы басқарады. Біз исламдық әдіснама деп атайтын бірлестірілген сипат осы аталған төрт әдістің біреуін немесе қажет болғанда басқасын қолданумен шектелмейтіндігін, ал бұл біртұтас табиғат олардың біреуі болып, сол зерттеу жағдайында қолданылуы мүмкін екенін білдіреді.

Алтыншы тарау

Әдіснаманың қайнар көздері мен құралдары

Алтыншы тарауда келесі бес бөлім бар:

1. «Дереккөз» тұжырымдамасы.
2. Әдіснаманың дереккөздері.
3. Әдіснамалық «құралдар».
4. Ойлау, зерттеу және жүргізу құралдары.
5. Танымдық бірігу үлгісі.

Мұнда «дереккөз» және «құрал» арнайы сөздері мен әрқайсысына сәйкес ұғымдарды талқылау ұсынылған. Бұл тарауда ойлау және зерттеу бағыттарындағы қайнарлар мен құралдардың аражігі ажыратылып, мұсылмандар білім, үкімдер мен деректерді алатын бастапқы және қосалқы қайнар көздері, сондай-ақ мұсылмандар өздерінен мәліметтер мен ақпарат алу үшін пайдаланатын негізгі құралдар анықталып, біз «гносеологиялық бірлесу үлгісі» деп атағанымызға көз жеткізді.

Арабша «қайнар» арнайы сөзі, яғни *масдар*, үш жақты түбірден *с-д-р* шыққан. Бір түбірден шыққан *садр* зат есімі заттың немесе оның алдыңғы бөлігінің басталуын білдіреді.²⁴ *Садр* сөзінің тағы бір мағынасы (көпше, *судур*) – кеуде, жүректі торап ретінде қамтитынын түсіну. «Қайнар» арнайы сөзі (*масдар*) және оның туындылары көптеген гносеологиялық салаларда қолданылады. Мысалы, география және қоршаған орта туралы ғылымдарда «дереккөз» (*масдар*) сөзі әртүрлі материалдар алынған орынға немесе сайтқа қатысты қолданылады.

«Қайнар» арнайы сөзі заң ғылымдары және оның шығу тегі (ислам заңнамасының қайнар көздері) туралы айтқан кезде қолданылады. Ислам заңдарының қайнар көздері – Құран, пайғамбарлық сүннет және тақылеттес пайымдаудың (*қияс*) және консенсус (*иджма*) қос тармақта-

рындағы тәуелсіз пайымдау. (ижтиһад) Шешімдерге олардың қайнар көздерінен келудің әдіснамасына келетін болсақ, бұл ақылға негізделген, осы дереккөздердің сенімділігіне және оларға жүгінудің және оларға сүйенудің қажеттілігіне негізделген ғылым. Демек, бұл қайнар көздер әдіснаманың негізі болып табылады, сол арқылы мұсылмандарға олардың ойлары мен мінез-құлықтарында басшылық беретін тәжірибелік үкімдер шығарады. Адамдардың мүдделеріне қызмет ету және олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін біз тиісті құралдар мен белгіленген жосықтар арқылы алу қажет білімнің қайнар көзіне жетеміз.

Әдіснама көздері үшін біз аянға, жаратылған әлемге және аян мен жаратылған әлемді бірлестіруге арқа сүйейміз. Біз білім алу көздері арасында қандай-да болмасын және олардың негізінде заңды шешімдер шығаратындығымызда және зерттеу әдіснамасының қайнар көздері мен біздің ойлау тәсілімізде айтарлықтай қабаттасушылық бар. «Аян» деп біз Құдайдың өз пайғамбары Мұхаммедке білдірген және ол басқаларға жеткізген, содан кейін оларға сөзімен және ісімен түсіндірген хабарды түсінеміз. Бұл ашылған хабарламада «*ашық уахи*», яғни «Құран» және «жасырын уахи» (*уахи кафи*) деп аталуы мүмкін пайғамбарлық сүннет немесе Пайғамбарымыз Құранның мағыналарын нақтылаған, үкімдерін қолданған және Құранда неғұрлым жалпы мағынада айтылғандарды нақтылаған сөздер мен әрекеттер бар.

Құран Кәрімде қолданылған «аян» (*уахи*) арнайы сөзі Құдайдың таңдалған адамдарға біз түсінетін немесе түсінбейтін жолдармен жіберетін хабарларына қатысты болуы мүмкін. Бұл, мысалы, шабыт, олардың басында болатын ой немесе арман түрінде келуі мүмкін. *Уахи* арнайы сөзі Құдайдың басқа жаратылыстарға да жіберетін хабарларын білдіре алады. Құран – ғибадат ету рәсімдері, күнделікті мәмілелер, әдепнамалық ережелер және адамдардың ойлау өлшемшарттары туралы исламдық заңды үкімдерді шығаратын, адамдардың заттарды, түсініктерді түсіну мен оған жауап беру тәсілдерін реттейтін дереккөз іс-шаралар. Біз «жасырын аян» деп атаған пайғамбарлық сүннетке келетін болсақ, бұл Құранның серігі. Мұсылмандар Құдайдың барлық елшілері мен

пайғамбарлары өздерінің Құдайдан жіберетін хабарларына қатысты қателіксіз деп санайды, олардың тәжірибелік үкімдері мен имандылық пен адалдықты қалай өмір сүруге болатындығы туралы нұсқаулар, бұл адамдарға осы өмірде де, келесі өмірде де бата беруді қамтамасыз етеді. Пайғамбарлық сүннетті құрайтын есептер адам өмірінің әртүрлі салаларына қатысты көптеген тақырыптарды қамтиды және олар әртүрлі мақсаттарға қызмет етеді. Кейбір жазбалар Құранның мағынасын түсіндірсе, басқалары жалпы сипаттағы Құранның мәлімдемелерін егжей-тегжейлі баяндайды, ал басқалары пайғамбардың бізді тәжірибелік басшылыққа алатын немесе тәжірибелік үлгі болатын тәсілдермен Құран ілімдерін қалай қолданғанын бізді өмірдің сол немесе басқа салаларында ұстануға үйретеді.

Адамзат білімінің екінші қайнар көзі ретінде жаратылған ғалам үш түрлі деңгейлерді ажыратады:

1. Табиғи, материалдық әлем микроскопиялық нысандардан бастап қуатты телескоптардың көмегімен ғана көрінетін кең, алыстағы галактикаларға дейін;
2. Адамдардың халықтар, тайпалар, қоғамдар, қауымдастықтар және ұлттық мемлекеттер ретіндегі өмірін қамтитын әлеуметтік әлем; отбасылық қатынастар, әлеуметтік қатынастар және халықаралық қатынастар; және адамдардың құқықтары мен міндеттерін анықтайтын жүйелер мен заңдар;
3. және жантанулық әлем, яғни адамның жеке өмірі ақыл мен рух, өмір мен өлім, денсаулық пен ауру, білім мен надандық, ой мен эмоция, сезім мен жауап деңгейінде; адам қалай ойлайды, оның қабілеттері қалай өседі және дамиды, қалай қартайып нашарлайтынын, неге және қалай жақсы көреді және жек көреді.

Құран өзінің аяттарының мәтіндерін жариялайды; жазылған белгілер, сондай-ақ жаратылған әлемдегі Құдайдың белгілері; көрінетін белгілер, екеуі де білім көзі болуы керек. Құдай – жазбаша аянды жоғарыдан жіберген де, әлемді барлық заттармен, құбылыстармен және оқиғалармен

бірге жаратқан. Барлық иелік тек Құдайға тиесілі. Яғни, Құдай – ол беретін барлық басшылық құралдарының және барлық адамдар ісіне қатысты негізгі қайнар көз. Адамдар Құранның сөздерін оқиды және жаратылған әлемде, соның ішінде материалдық, табиғи әлемде, әлеуметтік әлемде және жантанулық әлемде көрінетін нәрсені «оқиды». Олар бұған куә болады, ойланады, өлшейді, есептейді, сынайды және пайдалануға қояды.

Адамдардың жан дүниесінің тереңдігінен бастап, ғарыштың кең көкжиектеріне дейін жаратылған әлемдегі Құдайдың белгілерін «оқу» адамды жеке Жаратушыға жетелейді. Сонымен қатар, кітапта жазылғандарды, яғни қаламмен жазылғандарды (сөзбе-сөз мағынасында болсын, жанама мағынада болсын) оқығанда, Құдай бізге алған түрлі білімдерімізді қаламмен үйретті. Құран (бұл «оқу» немесе «оқылу» дегенді білдіреді) осылайша әрқайсысы бірін-бірі толықтыруға көмектесетін екі бірін-бірі толықтыратын оқудан тұрады. Осылайша, бізге қажет даналық пен басшылықты алу үшін осы екі оқылымды біріктіру өте маңызды. Екі оқылым бір-бірін толықтырып кейін жаратылған әлемді жақсы түсіну және байланыстыру үшін жазылған аян оқылады, ал жазылған әлемді түсініп, онымен байланыстыру үшін жаратылған әлем «оқылады».

Құрал дегеніміз – ниетті орындау немесе мақсатқа жету құралы. Егер құдық су көзі болса, онда шелектер мен сорғылар су алуға арналған құрал болып табылады. Біздің әдіснамалық құралдарды ұсыну тәсілі олардың зерттеу әдебиеттерінде, әдетте, зертханалық сынаулар, сауалнамалар, сұхбаттар және сол сияқтылар сияқты мәліметтер жинауда қолданылатын техникалар мен процедуралық әдістермен шектелуге бейім болатынынан өзгеше болуы мүмкін. Бұрын белгісіз болған және бізге бірден көрінбейтін ақпаратты ашу үшін біз құралдарды қолдануға жүгінеміз. Әдіснамалық құралдарға зерттеу материалдары мен негізгі деректерді жинау үшін ғана емес, сонымен қатар рет-ретімен зерттеу әдіснамалық құрал ретінде қолданылатын негізгі тұжырымдамалар, жалпы кіру нүктелері, «зияткерлік-идеологиялық мектептер, үлкен теориялар мен түсіндірме үлгілер, осындай деректерді жүйелеу, талдау және түсіндіру, содан кейін алынған білімдерді гносеологиялық немесе идеологиялық

құрал ретінде пайдалану кіреді».²⁵ Біз сезімдік қабылдауды деректерді жинау үшін Құдайдың аянындағы мәтіндерде болуы мүмкін мағыналарды түсінуде бірақ функциясы арасында түсінуі қиын, тіпті мүмкін емес табиғи сезімдер мен ақыл-ойды қолданамыз. Керісінше, жұмыс қағида-сы – бұл бірлесу және бірін-бірі толықтыру.

Демек, Құранға білімнің қайнар көзі ретінде қатысты әдісті дамыту үшін біз Құран мен адамдар кездесетін шындықтар арасындағы байланысты тұжырымдамалаудың екі тәсілі арасындағы айырмашылықты белгілеуіміз керек. Сонымен қатар, Құранға білімнің қайнар көзі ретінде қатысты әдісті әзірлеу үшін біз оған шешімдерді талап ететін нақты мәселелермен, жеңуге үміттенетін дағдарыстармен және жауап қажет ететін сұрақтармен жүгінуіміз керек. Алайда, мәселені анықтау үшін, мәселе туындаған себепті түсінуіміз керек. Бұл мәнмәтін материалдық нысандарға және табиғат құбылыстарына, әлеуметтік және халықаралық қатынастарға немесе жеке тұлғаға және оның өзгеріп отыратын жағдайларына байланысты жантанулық мәселелерге және т.б. байланысты болуы мүмкін. Жазбаша аянды дұрыс оқып пайдалану арқылы жүзеге асады. Жазбаша аянды әлеммен байланыстыру үшін біздің ақыл-ойымыз бен сезіміміз туралы, ал әлемді дұрыс оқу әлемді жазбаша аянмен байланыстыру үшін біздің ақыл-ойымыз бен сезіміміз пайдаланылады, ал біз оны «шындықтың құқықтануы» деп атаймыз.

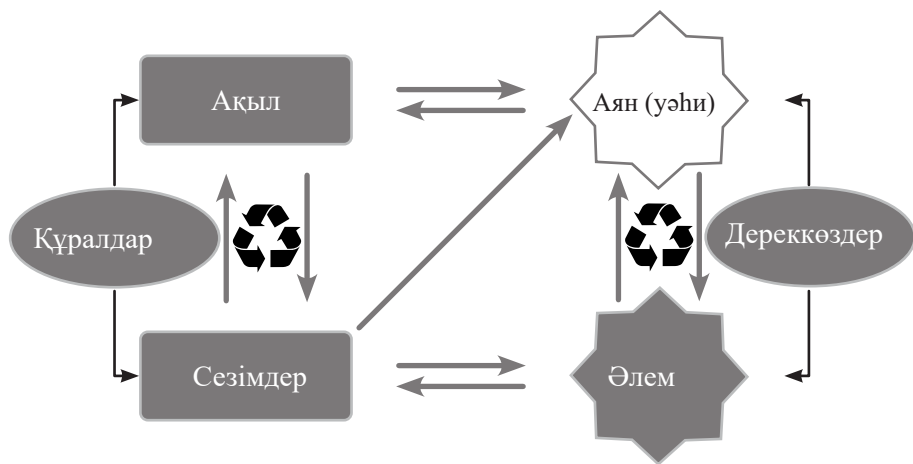
Әдіснамалық құралдарды ойлау құралы, зерттеу құралы немесе жүріс-тұрыс құралы деп жіктеуге болады. Осы үш үйшіктің арасында өзара байланысты және қабаттасатын нақты сызықтар жүргізу қиын. Ой зерттеусіз жүруі мүмкін болғанымен, ешқандай зерттеу ойланбастан болмайды. Жүріс-тұрысқа немесе іс-тәжірибеге келетін болсақ, көптеген мінез-құлық үлгілері әдеттегідей, үлкен ойлармен бірге жүрмейді. Ойлау құралдарына адамдардың өз ойларын жүйелеу және нақтылау үшін жасайтын әрекеттері жатады: мысалы, түсініктерді байланыстыру арқылы немесе оларды бейнелі суреттер немесе пішіндер арқылы білдіру. Түсініктерді осындай суреттер мен пішіндермен байланыстыру кезінде дерексіз ұғымдар нақтылы пішіндерге байланып қалады, бұл оларды

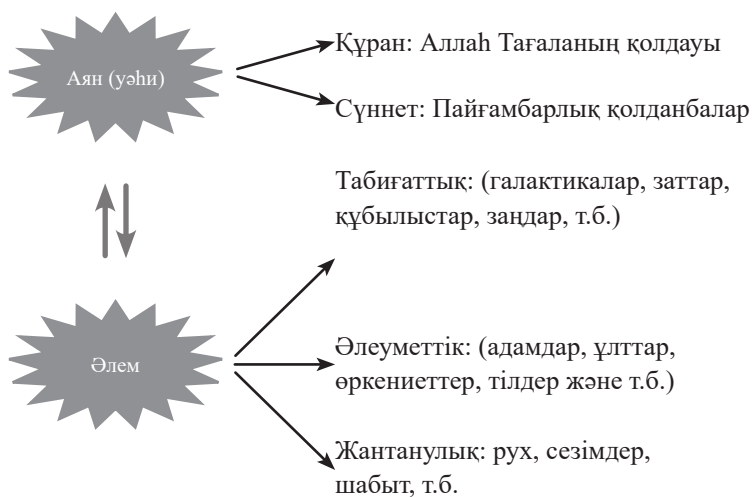
есте сақтауды, үйретуді, шолуды, сынап, сынға алуды жеңілдетеді. Зерттеу құралдары олардың жұмыс істейтін үш деңгейін бөлу арқылы жақсы талқылануы мүмкін:

- 1) зерттеу деректерін жинау құралдары,
- 2) зерттеу деректерін талдау құралдары және
- 3) зерттеу деректерін түсіндіру құралдары. Деректерді талдау құралдары сандық (статистикалық) талдамдық жосықтарға, сапалы талдамдық жосықтарға немесе екеуінің қоспасына байланысты болуы керек.

Алайда біз жақтайтын гносеологиялық бірлесу теңдеуінің үлгісі анықтағандай, жазбаша ашудан білім алу тек ақыл ғана емес, сезімдік қабылдауды қажет етеді, дәл сол сияқты жаратылған әлемнен білім алу сезімдік қабылдауды ғана емес, ақыл-ойды да қажет етеді. Құдай адамдарға және басқа жаратылған жаратылыстарды сыйлаған туа біткен табиғат білімнің қайнарлары мен құралдарының бірін-бірі толықтыратын табиғатын түсінуімізде маңызды рөл атқарады. Біздің туа біткен адамгершілік санамыз бізді әділеттілікке ұмтылуға, адам құқықтарын ілгерілетуге және бір-бірімізге адалдық пен әділеттілікпен қарауға итермелейді, өйткені дәл осылай адамдардың мүдделері қамтамасыз етіледі. Құдай берген ақылақтық тұсбағдар білім беру құралдарымен бірге жұмыс істейді, бұл біздің көзіміз бен беделді сілтеме болып табылатын жазбаша аян арқылы берілген хабарларды түсінуге мүмкіндік береді; бұл бізге альтруизм («альтруизм» (латынша: alter – басқа, басқалар) – басқалардың игілігі үшін адал ниеттілікпен қараумен байланысты белсенділікті түсінетін ұғым; жанқиярлық ұғымымен – яғни өз пайдасын басқа адамның, басқа адамдардың пайдасына немесе жалпы – жалпы игілікке құрбан етумен байланыстырады; менменсіздік, адал ниеттілік), яғни басқалардың қамын ойлау мен өзіміздік, әділдік пен зұлымдық жағдайларын тәжірибелік түрде ажыратуға көмектеседі. Осы үлгіге сәйкес, біз білімнің қайнар көздері мен құралдарын тиімділікті арттыра отырып біріктіре алуымыз үшін, Құдайдың көздеген тәртібі туралы түсінігімізді тереңдетуіміз қажет.

Танымдық бірігу үлгісі.

Білімнің екі дереккөзінің құрауыштары.

Жетінші тарау

Әдіснамалық қағидалар мен құндылықтар

ИСЛАМ ӘДІСНАМАСЫНЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ

A. Жалпы әдіснамалық қағидалар

- а) ішкі дәйектілік пен үйлесімділік исламдық дүниетаным, эпистемологиялық
- б) Құран Кәрімнің пайғамбарлық сүннеті соңғы билік ретінде
- в) Аян мен жаратылысты біріктіріп оқу
- д) *Таухид, тазкия және умран* мәндерін қолдану
- д) Білімді исламдандыру негіздерін өңдеу: түпнұсқа дереккөздерді басқару, заманауи білімді басқару, шеберлікке шығармашылықпен алға жылжу.

B. Ерекше әдіснамалық қағидалар

1. Ойға байланысты әдіснамалық ұстанымдар, келесідей ойлау: Әмбебап, жан-жақты, реттелген, себепті, стратегиялық («стратегия») (көне грекше *στратηγία* – қолбасшының өнері) – ұзақ уақыт кезеңін қамтитын жалпы, егжей-тегжейлі емес жоспар, күрделі мақсатқа жету жолы, әскери істерде, кейінірек жалпы кез келген адам әрекеті), мақсатқа бағытталған, тәжірибелік және т.б.
2. Зерттеуге қатысты әдіснамалық қағидалар: «Егер сіз ақпарат жіберіп жатсаңыз, дәлдікке ұмтылыңыз, егер сіз талап қойып жатсаңыз, дәлел келтіріңіз» деген ұранды ойлаңыз. Бұл қағидалар мыналармен байланысты:
  - а) құжаттама (адалдық, шынайылық және нысандылық)
  - б) дәлелдемелер (тәжірибелік, ұтымды және аянмен сәйкес болу).
3. Жүргізуге байланысты әдіснамалық қағидалар мыналармен байланысты:
  - а) ниет,
  - б) ұстану,
  - в) шығармашылық.

Жетінші тарауда келесі екі негізгі бөлім бар:

1. Әдіснама қағидаларымен таныстыру.
2. Әдіснамалық құндылықтардың негіздері.
  - а) Тәүһидтік (таүһид): құндылықтарды басқару үштігінің алғашқы негізі.
  - б) Басқарушы құндылықтар жүйесіндегі тазарту
  - с) Жоғары құндылықтар жүйесіндегі қоғамдық даму

Жалпы «ислам» зияткерлік шеңберінде, атап айтқанда исламдық әдіснама шеңберінде «қағидат» және «құндылық» ұғымдарын анықтауға тырысу бар. Бұл тарауда исламның орталық құндылықтары – монотеизм (*таүһид*), тазарту (*тазкия*) және даму / өркендеу / өркениет (*умран*) және олардың кез-келгенінен алынуы мүмкін көптеген екінші дәрежелі қағидалар түсіндіріледі. Әдіснаманың қағидалары (*мабади* *‘әл-манхаджия*) – бұл исламдық әдіснама өзінің ойлау, зерттеу және жүргізу негіздеріне негізделген. Тарауда осы қағидаларды қалай қолданған кезде мұсылман қауымдастықтары әлемнің басқа қоғамдары үшін дұрыс бағдаршам бола алатындығын түсіндіруге бағытталған. «Қағида» және «құндылық» ұғымдары көбінесе мағыналас немесе бір-бірін алмастыра қолданылады. Исламдық әдіснаманы талқылау кезінде қолданылатын «қағида» деген есім (арабша *мабда*’, көпше *мабади*’) – қазіргі заманғы арнайы сөз. Құранда да, пайғамбарлық сүннетте де осы сөздің техникалық мағынада қазіргі кезде қолданылуына сілтеме жоқ. *Бада’а* етістігінен шыққан, «бастау» мағынасын білдіретін *мабда*’ есімдігі Құранда кездеспейді. Алайда, Құранда *бада’а* етістігінің көптеген түрлері қолданылады, олардың бәрі іс-әрекеттің басталуымен немесе басқа тәсілмен айтылады. *Бада’а* етістігінің кейбір түрлері кездесетін Құран аяттарының көпшілігі осы етістікті қарама-қарсы мағынамен, яғни *адаа*, яғни «қайтару» немесе «қайтадан жасау» мағынасын білдіреді. Техникалық арнайы сөз ретінде қолданылған кезде «қағида» сөзі әртүрлі мәнмәтіндерде кездеседі. «Қағида» сөзі мәнмәтінге байланысты ақпаратты, сенім-

дерді, постулаттарды, болжамдарды, алғышарттарды, тұрақтылықты немесе сыналатын және дәлелденетін теориялар мен тұжырымдарды анықтайтын ұғымдар арасындағы қатынастарды білдіре алады. «Қағидалар» сөзі мінез-құлықты және жүріс-тұрысты реттеу мен бағалау қалыптарын басқаратын құндылықтарға қатысты болуы мүмкін. Сол сияқты, ол зияткерлік құрылыстың негіздеріне, діни сенімге, тәжірибелік іс-әрекетке және т.б. Біздің ойлау тәсілдеріне, зерттеу әдістеріне және мінез-құлық үлгілеріне қатысты ғылым ретінде біздің «әдіснаманы» анықтағанымызды ескерсек, басқа ғылымдар сияқты әдіснаманың да ілімдері байланысты қағидаларға ие болады. Әдіснама қағидалары – бұл ғылымның негіздерін құрайтын тақырыптар, яғни оның негізгі мәнбілері мен тұжырымдамалары, қалай басталып, дамығандығы, оның теориялары мен тәжірибелік қолданылуы. Біз айтып отырған әдіснама – бұл біз жасаған іс-әрекет, күш-жігер. Демек, ол қайда апаратыны туралы тұжырымдамадан басталуы керек, ол біз ұстанатын наным-сенімдерден туындауы керек және ол осы нанымдарды бейнелейтін қалыптарға, өлшемшарттар мен құндылықтарға сәйкес келуі керек. Исламдық әдіснаманы талқылау мәнмәтінінде біз «қағидалар» дегенді қалай түсінеміз, осының негізінде әдіснаманың ойлау, зерттеу және жүргізу саласында жүретін алғышарттары болып табылады, ол өз мақсаттарына жету жолындағы күш-жігеріне жүгінеді, және оның өрнектері мен тұжырымдамаларына ерекше белгіні беретін.

Әдіснама қағидалары бірқатар деңгейлерге сәйкес келеді, олардың екеуі: жалпы немесе әмбебап деңгей және жартылай және өзіне тән деңгей. Жалпы деңгейде бұл қағидалар исламның тіректеріне, сенім тіректеріне және жоғары құндылықтарға немесе *мақасидке* байланысты болса, ішінара, нақты деңгейде олар ережелер, қалыптар және анықтайтын ерекшеліктер түрінде болатын білімді алуға, тексеруге және пайдалануға бағытталған ойлау немесе зерттеу қызметі, немесе жүріс-тұрысты реттейтін және басқаратын өлшемшарттар. Белгілі бір деңгейге жататындар ойға байланысты (ойлау әмбебап, жан-жақты, жүйелілік, себеп, мақсатқа бағытталған, стратегиялық («стратегия») (көне грекше *στρατηγία* – қолбасшының өнері) – ұзақ уақыт кезеңін қамтитын

жалпы, егжей-тегжейлі емес жоспар, күрделі мақсатқа жету жолы, әскери істерде, кейінірек жалпы кез келген адам әрекеті) және тәжірибелік), зерттеумен байланысты (құжаттама) және жүріс-тұрысқа байланысты (қағидалар: а) ниет, ә) ұстану және б) шығармашылық). Ислам доктринасы илаһи бірлікті растауға басты мән береді. Исламдық тұрғыдан қарағанда, бұл бекіту ішкі құндылыққа ие, ал қалған барлық құндылықтар осыдан алынған. Бүкіл әлем өзінің табиғаты бойынша құдайлық бірлік талаптарына бағынады. Демек, адамдар әлеммен үйлесімді болғысы келсе, құлшылық етуде жалғыз Құдайға жүгіну арқылы іштен тазарудан басқа амалы жоқ. Бұл бірліктің жеке және қоғам деңгейінде көрінетін көптеген мысалдары бар. Отбасы қоғамның негізін қалаушы болып табылады және отбасылық байланыстарды дамыту мен нығайтудың маңыздылығына назар аударады. Қауымдастықтың тіршілігі Құдайдың бірлігі туралы ілімге негізделген. Құдайдың нұсқауы барлық жерде барлығына жарамды, ал мұсылман үмбеті – адамзаттың бірігуінің негізі. Исламдық экономикалық жүйенің әдепнамасы еңбекке, өндіріске және тұтынуға қатысты болса, оң көзқарастарды, жауапкершілік пен теңдікке ықпал етеді, сол арқылы қоғам мүшелері үшін материалдық және рухани әл-ауқатқа қол жеткізуге көмектеседі. *Таухид* исламдық құндылықтардың қайнар көзі, ал олар ислам өмірінің іс жүзінде барлық бағыттарында, ойлау мен оңтайлы зерттеуден бастап, саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйелерге, әсемдік саласына және мұсылмандардың әртүрлі өнерге деген көзқарасына дейін нысандары болып табылады.

Тазарту және түрлендірудің нысаны – адамдар- жекелеген адамдар, топтар және кең үмметтің мүшелері ретінде – Құдайдың алдында өздеріне сеніп тапсырылған нәрсені қалай шешкендері үшін жауап береді. Жеке адам өзін сенімге кіру арқылы тазартады. Жанның тазаруы Құдайдың наразылығын тудыратын күнәлі істерден аулақ болуды және Оның ықыласына лайық әділ істерді жасауды қамтиды. Жалпы әлеуметтік жүйенің бірегей тірегі болған зекет жеке мұсылманды байлыққа тым байланып қалмауға көмектесу арқылы оны сараңдықтан тазартуға арналған. Тазарту әртүрлі күрес түрлерімен байланысты. Өзінің нәпсісіне қарсы ішкі күрес бар. Жеке жұбаныш пен дүние-мүлікті құрбан етуден тұра-

тын күрес бар. Жеке деңгейде тазарту сезімдерге, ойларға, ниеттерге, көзқарастарға және жеке жүріс-тұрысқа байланысты. Мұсылманның мұқтаждар арасында үлестіруі қажет зекет – бұл байлықты, жеке адамның байлығын және жалпы қоғамның байлығын бөлетін жеке адамды тазарту құралы; бұл бата да, өсім де әкелетін үдеріс.

Біз және басқа тіршілік иелері өмір сүретін Жерді дамыту және өркендету үдерісі Құдайдың біздің планетамызға («планета» – көне грекше: *πλανήτης*, көне грек тілінің балама түрі: *πλάνης* – «жаһангер») – жұлдызды немесе оның қалдықтарын айналып өтетін, өзінің ауырлық күшінің әсерінен дөңгелектенетіндей салмағы бар аспан денесі) – оның жерінде, теңіздерінде, мұхиттарында, көлдері мен өзендерінде және атмосферасында («атмосféра» (ежелгі грек тілінен *ἀτμός* – «бу» және *σφαῖρα* – «шар»)) – аспан денесінің айналасындағы тартылыс күшімен ұсталатын газ тәрізді қабығы) сақтағанының бәрін дұрыс пайдалануды қамтиды, тірі жаратылыстар, табиғат құбылыстары мен кезеңдері немесе энергия («эне́ргия» (көне грекше *ἐνέργεια* – әрекет, белсенділік, күш, қуат) – скалярлық табиғи шама, ол материяның әртүрлі қозғалысы мен өзара әрекеттесу түрлерінің біртұтас өлшемі, материя қозғалысының бір жерден ауысу күшінің, оны тыныштық күйіне келтіру үшін екіншісіне қалыптастыратын өлшемі) көздері түрінде болсын. Бұл эволюцияны («эволю́ция» (латын тілінен *evolutio* – даму, өрістеу) – бірте-бірте қайтымсыз өзгерістер үдерісі, даму түрлерінің бірі) қамтиды, ол адамның өмір сүру кезеңі арқылы немесе байланыс арқылы жүреді және соған байланысты уақыт қажет. Алайда материалдық даму мен өркендеу ғаламдағы заңдылықты байқап, заттар мен оқиғаларды басқаратын заңдылықтарды анықтап, оқиғаларды болжау қабілетіне ие бола отырып, уақыт өте келе жинақталатын білім мен тәжірибенің нәтижесінде пайда болған өркениеттің нақты қырыларымен байланысты пайда болады. Адамдар өркениетінің материалдық емес жағы дамиды, өйткені адамдар өздерінің әлеуметтік және экономикалық мәселелерін ретке келтіру, соның ішінде заңдар қабылдау және сол жерде тұратын адамдар арасындағы қатынастарды реттейтін және басқаратын жүйелер құру тәжірибесін жинақтайды. Мұндай жетістіктер мәдениеттерді тудырады. Адамдардың

осы Жердегі өмірінің мақсаты бар. Жер бізден бұрын болған. Біз Құдайға құлшылық ету және жер бетінде *халифа* болу үшін жаратылғанбыз. Сондықтан Құдай бізге бергені үшін жауап алады.

Біз осы құндылықтар жүйесі туралы түсінігімізді қосымша зерттеулер арқылы тереңдетуіміз керек, содан кейін жеке тақуалық пен исламдық құқықтық ғылымдардан гуманитарлық, әлеуметтік және табиғи ғылымдарға ауысуы мүмкін екінші дәрежелі құндылықтар жүйелерін құруға жұмыс жасауымыз керек. Бұған қол жеткізген кезде, біз осы қағидаларды мұсылман қауымдастықтары әлемнің басқа қоғамдары үшін дұрыс бағдаршам бола алатындай етіп қолдана аламыз.

Қорытынды ескертулер

Осы кітаптың контексінде біз «бірлесу» арнайы сөзін «эпистемологиялық бірлесу үлгісі» деп атағанымызға байланысты қолданамыз. Бұл үлгі бірін-бірі толықтырудың немесе өзара тәуелділіктің үш деңгейіне негізделген:

- білімнің екі қайнар көзі арасындағы тәуелділік, яғни ғарыш және жазбаша аян;
- білімнің екі құралы арасындағы өзара тәуелділік, атап айтқанда, ақыл мен сезімді қабылдау және
- көздер мен құралдардың арасындағы тәуелділік.

«Бірлесу» арнайы сөзі біздің жазбаша аян мен жаратылған әлем туралы оқуларымызды біріктіру үдерісімен байланысты болды. Білімді исламдандыру аясында гносеологиялық бірлесу (немесе қазіргі исламдық ойды түрлендіру) бізден:

1. исламның қағидалары мен мақсаттарын жеткілікті түрде мойындауға;
2. осы қағидаттарды немесе мақсаттарды қолдануға сәйкес әдіснаманы әзірлеу;
3. заманауи ғылымдарды түсіну және байланыстыру үшін осы әдіснаманы қолдануды;
4. берік және тиімді заманауи исламдық сипат қалыптастыру;
5. жалпы мұсылман қауымына адамзат өркениетіне ерекше үлес қосуға мүмкіндік беру және оны Құдайдың аянынан алынған басшылықпен қамтамасыз етуді талап етеді.

Қазіргі педагогикалық тәсіл ислам ілімдерін, ғибадат ету рәсімдері мен әдет-ғұрыптарын бұрынғы көзқарастар мен түсініктер бойынша ұсынуды қамтиды. Алайда, біз ислам туралы ұсынған нәрсені оны бүгінгі шындыққа және қазіргі жағдайда мұсылманның алдында тұрған міндеттермен байланыстыра отырып үйретуіміз керек. Сонда ғана біз әлем

халықтарының арасында бізді алдыңғы қатарға шығаратын айрықша жетістіктерге қол жеткізе аламыз.

Гносеологиялық бірлесу ой саласында белгілі бір нақты шындықтар мен жағдайлар аясында ашылған ақылды мақсатты ескере отырып, анықталған мәтінді түсінуге қол жеткізуге мүмкіндік беретін мақсатқа бағытталған болуға мүмкіндік береді. Ойлау, белгілі бір мәселелерді кеңірек мәнмәтіне орналастыратын, олардың әрқайсысына уақытқа, орынға және жағдайға байланысты өз орны мен маңыздылығын беретін инклюзивті дүниетанымға негізделгендей, жан-жақты болады. Ой оқиғалар, құбылыстар мен нәтижелерді олардың себептерімен және әмбебап құдай заңдарын басқарумен байланыстыра отырып, біртұтас болады. Ол барлығын тәжірибелік сипатқа ие етеді, өйткені ол бар мәселелерді шешудің жолдарын іздеу кезінде барлық мүмкін сценарийлерді зерттей отырып, оның нақты шындыққа қатыстылығы тұрғысынан қарайды. Мұсылман үмбетінің болашағын құру мен мәдени жетістіктерге жету жолына бағытталғандықтан, ол стратегиялық («стратегия») (көне грекше *στρατηγία* – қолбасшының өнері) – ұзақ уақыт кезеңін қамтитын жалпы, егжей-тегжейлі емес жоспар, күрделі мақсатқа жету жолы, әскери істерде, кейінірек жалпы кез келген адам әрекеті), болжамды және жағымды болады.

Зерттеу әдіснамасы тұрғысынан мұндай тәсілді қолдану зерттеушіге Құран мәтіндерін түсінуге мүмкіндік береді, бұл біздің адамзат дамуының, Жер планетасындағы өмірді жақсартудың мақсаттары үшін білімге қол жеткізу, сынау және пайдалану мақсатындағы жалпы басшылықтың негізгі көзі болып табылады. Құран Кәрімнен алынған басшылыққа сүйене отырып, зерттеушілер зерттелетін ісие қажет ететін кез-келген ғылыми әрекеттерді жасауға дайын болады, мысалы, басқалардың еңбектерімен және көзқарастарымен танысу немесе бақылау мен сынауларға қатысу.

Жүргізу тұрғысынан мұндай әдіснамалық бірлесу әртүрлі әлемдердің: адамдар әлемінің, түсініктер әлемінің, заттар әлемінің және басқа әлемдердің бірлесуіне мүмкіндік береді, өйткені ойлау да, зерттеу

де әртүрлі салаларды қамтиды. Мұнда адамның жүріс-тұрысы Пайғамбарымыздың айтқан жолына сәйкес келетін әбден қалыптасқан тәсілдерді саналы көрегендікпен ұстану қажет. Адамның жүріс-тұрысы іс-әрекеттің сыртқы, тәжірибелік жағымен ғана байланысты емес. Алайда, бұл сыртқы, көрінетін қыр, шын мәнінде, көрінбейтін іс-әрекеттің тікелей нәтижесі болып табылады, ол рефлексия мен жинақтау үдерістерін, баламалар мен таңдаулардың зерттелуін, қарама-қайшылықтар мен салыстырулар, шешім барысында жеке адам пайда болады. Мұндай ішкі жүріс-тұрыс – бұл жүректің немесе ар-ұжданның әрекеті. Өзгерістерді жасау үшін өздерінің мәдениеттерінің ортасында жүйелі түрде осындай тәсілді қолданатындар – нағыз түрлендірушілер.

Қорытындылай келе, біз жүйелі (әдіснамалық) ойлаудың негізгі құрамдас бөлшегі екенін түсінетін бірлестірілген мұсылман ғалымының, әсіресе университет оқытушыларының біліктілік біліктілігінің маңызды құрамдас бөлігі болу үшін «әдіснамалық мәдениет» деп аталатын нәрсені олардың академиялық тұлғасын және жалпы сәйкестілігін қабылдауымыз керек. Өздерінің мамандандырылған академиялық мәдениетінде олар – ғалымдар, ал әлеуметтік ортада олар – түрлендірушілер, сонымен қатар қазіргі және болашақ ұрпақтың тәрбиешілері. Жүйелі ойлаумен заттарды анықтау мен айырмашылықтарды жасау құралы, жүйелі зерттеулер кәсіби қызмет ретінде жүйелі мінез-құлық және күнделікті міндеттеме ретінде жүйелі ойлаумен айналысатындар, әсіресе университет оқытушылары. Бұл заттар өздігінен жүреді, өйткені әдіснамалық ойлау мен әрекет олардың ажырамас бөлігіне айналды.

Алла Тағала бәрін біледі.

Автор

ФАТХИ Х. МАЛКАУИ – Иорданияда туып-өскен педагог және Ғылыми білім және ғылым пәлсапасында (Мичиган штатының университеті, АҚШ, 1984) PhD докторы, университет профессоры. Ғылыми білім беру және зерттеу әдіснамасы бойынша отыздан астам мектеп және университет оқулықтарының авторы, академиялық журналдардағы алпыс мақалалары мен ғылыми мақалаларынан басқа, он сегіз томдық конференция материалдары мен исламдық білім және исламдық гносеология бойынша редактор. Қазіргі уақытта ол Халықаралық Исламдық Ой Институтының аймақтық директоры, *Исламийят Әр-Рифа* (Заманауи ислам ойлары журналы) бас редакторы және Иордания араб тілі академиясының мүшесі (مجمع اللغة – Мәджма Әл-Луғаль – Арабия).

Әдебиеттер

1. Г. Бенсон, Р. Гласберг және Б. Гриффиттің «Білімнің бірлігі мен бірлестірудің көрнекі» кітабындағы Аллен Уткенің, «Білімді (қайта) біріктіру: Неге? Қалай? Қайда? Қашан?» мақаласы (Нью-Йорк: Питер Ланге, 1998), 20-шы бет. Исламдық әдіснама модернизмнің барлық жетістіктерін зұлымдық деп, ал постмодернизмнің барлық уәделерін жақсылық деп санамайды.
2. Исмаил Р. Әл-Фаруқи, *Әт-Таухид*: Оның ой мен өмірге әсері, қайта басылуы, (Herndon, VA: ИИТ, 2000), 17-ші бет.
3. Сонда, 51-ші бет
4. Сайид Кутб, Хасаис Әт-Тасауур Әл-Ислами уа Муқауиматуху (Исламдық тұжырымдамалауның ерекшеліктері мен құрамдас бөліктері), I бөлім, қайта басылуы, (Кувейт: Халықаралық студенттер ұйымдарының халықаралық федерациясы (IFSO), 1983), 7-ші бет.
5. Абу Әл-Уалид Ибн Рушд, Фасль Әл-Мақәл фи ма Байн Әш-Шариа уа Әл-Хикма мин Иттисәл (Даналық пен Құдайдың ашқан заңы арасындағы байланыс туралы анықтама сөзі), Мұхаммед Абид Әл-Джабири (ред.), (Бейрут: Марказ Дирасат Әл-Уахда Әл-Арабийя (Араб бірлігін зерттеу орталығы), 85-ші және 88-ші беттер
6. Абу Хамид Әл-Газали, Джауахир Әл-Қур'ан уа Дураруху (Құранның асыл тастары мен жауһарлары), (Бейрут: Дар Әл-Джил, 1988), 26-шы және 27-ші беттер.
7. Томас Триттондың, «Кешенді оқыту: Сәнден өту немесе болашақ негізі?» кітабын қараңыз. Антонио Дамасио және т.б. (ред.), Білімнің бірлігі: Табиғи және гуманитарлық ғылымдардың конвергенциясы (Нью-Йорк: Нью-Йорк Ғылым Академиясы, 2001), 272-ші бет.
8. Мен осы үш арнайы сөздің бірнеше ғасырлар бойы бір кітаптың атауында ауыспалы мағынада қолданылғанын білдім. Кітаптың түпнұсқа атауы Имам Абу Закарийя Яхья Ибн Шараф Ән-Науауидің (қайтыс болғаны 676 хиджри / 1277 миляди) Минхадж Әл-Табиин уа Умдат Әл-Муфтин болды.
9. Майкл Агнос, (ред.), Webster's New World College Dictionary, 4-ші басылым, (Foster City, CA: Webster's New World, 2001), 906-шы бет. Сондай-ақ, Оксфордтың Американдық сөздігін қараңыз (Нью-Йорк: Oxford University Press, 1998)
10. Таха Абд-Әр-Рахман, Таджудуль-Манхадж фи Такуим Әт-Турас ((Исламдық мұраны бағалау тәсілдерін жаңарту), (Бейрут: Әл-Марказ Әс-Сақафи Әл-Араби, 1994), 19-шы және 20-шы беттер.

11. Ахмад Әр-Райсуни, Әл-Фикр Әл-Мақасиди: Қауаидуху уа Фауа'идуху (Мақсатқа негізделген ой: оның басшылық қағидалары және оның артықшылықтары), Pocketbook ретгілігі №.9, Өз-Заман газеті шығарған, (Casa Blanca, 1999), 99-шы бет.
12. Фатхи Малкауи, (ред.), Нахуа Бина' Низам Марифи Ислами (Исламдық Гносеологиялық жүйенің құрылысына қарай), (Амман, Иордания: ПИТ, 2000 жыл). Марқұм Әбделуахаб Элмессиридің «Фи Әд-Дарс Әл-Марифи» (Гносеологиялық сабақ туралы) атты мақаласын қараңыз, 41-ші және 60-шы беттер.
13. Біз 69 Әл-Хакқа сүресінің 11-ші және 12-ші аятында бұны оқыдық: «Расында су тасыған кезде, сендерді кемеге отырғыздық. Оны, сендерге бір өнеге және естір құлақтарға естіртіп, сақтау үшін ғибрат қылдық».
14. Наср Мұхаммед Ариф, (ред.), Қадайя Әл-Манхаджийя фи Әл-Улюм Әл-Ислямийя уа Әл-Иджтимаийя: Амаль Му'тамар Әл-Манхаджийя Әл-Мунакида фи Әл-Джаза'ир, 1989 (Ислам және әлеуметтік ғылымдардағы әдіснамаға қатысты мәселелер: Алжирде шақырылған әдіснама конференциясының материалдары, 1989), (Каир: ПИТ, 1996), 10-шы бет.
15. Таха Абд Әр-Рахман, Әл-Амал-Әд-Дину уа Тажид Әл-Ақл (Діни әрекет және ақыл-ойдың жаңаруы), (Бейрут: Әл-Марказ Эт-Тақафу Әл-'Араби, 1997), 9-шы және 10-шы беттер.
16. Абдул Хамид Абу Сулайман, Азмат Әл-Ирада уа Әл-Уидждан Әл-Муслим: Әл-Буд Әл-Ға'иб фи Машру Ислях Әл-Умма (Мұсылман ойы мен сезіміндегі дағдарыс: Мұсылман қоғамдастығын түрлендірулайтын кәсіпорынның жетіспейтін өлшемі), (Дамаск: Дар Әл-Фикр, 2005), 126-шы бет.
17. Таха Джабир Әл-Әлуани, Қазіргі исламдық ойдағы мәселелер. Американдық Ислам әлеуметтік ғылымдар журналынан құрастырылған (Лондон және Вашингтон: ПИТ, 2005), 11-ші бет.
18. Сайф Әд-Дин Абд Әл-Фаттах, Хауля Әл-Манхаджия Әл-Ислямийя: Мұқаддимат уа Табиқат (Ислам әдіснамасы туралы: Негізгі қағидалар мен қолданбалар), Халықаралық ислами ой институтының кеңсесінде өткен Исламдық әдіснама бойынша үшінші курста ұсынылған жұмыс, Амман, Иордания, 12-ші және 17-ші қараша, 1998, 5-ші және 6-шы беттер.
19. Лиза Джардин, Фрэнсис Бэконға арналған редактордың кіріспесінен, Жаңа Органон (Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 2000), p.xii.
20. Рене Декарт, Бірінші пәлсапада әдіс және медитация туралы дискурс, аудармашы Дональд А. Кресс, 4-ші басылым, (Индианаполис, IN: Hackett Publishing Company Inc.), редактордың алғы сөзімен, 6-шы бет.

21. Сонда, 11-ші бет.
22. Абд Әл-Хамид Мадкур, «Әл-Манхадж Әл-’Ирфани Әд-Дауки ‘инд суфият Әл-Ислам» (Ислам сопыларының тылсым-тәжірибелік тәсілі) Ахмед Фуад Пашада және т.б. Әл-Манхаджия Әл-Ислямийя, 1-ші бөлім, 571-ші бет.
23. Абу Әл-Қасим Мұхаммад Ибн Ахмад Ибн Джази, Такриб Әл-Уусуль иля Ильм Әл-Усул (Құқық негіздерін дұрыс түсінуге бағытына қарай), редакцияланған, Абдаллах Әл-Джабуридiң түсiндiрмесi, (Амман, Иордания: Дар Ән-Нафа’ис, 2002), 25-ші бет.
24. Али Ибн Мұхаммад Әл-Джурджани, Китаб Әт-Тарифат (Анықтамалар кітабы), (ред.), Ибраһим Әл-Абьяри, (Бейрут: Дар Әл-Китаб Әл-Араби), 174-ші бет.
25. Мұхаммед Мұхаммед Амзиян, Манхадж Әл-Бахс Әл-Иджтимаи Байн Әл-Уадийя уа Әл-Миярийя (Өлеуметтік зерттеу әдісі: Жағымдылық қалыптылыққа қарсылықта), (Херндон, VA: ПИТ, 1991), 129-ші бет.

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Эпистемиологиялық бірлесу: исламдық әдіснаманың негіздері әртүрлі салалардағы білімге қатысты мәселелерді ойластыра зерттеу барысында тәжірибелік дайындықты жүзеге асыру мақсатында исламдық әдіснаманың зияткерлік негізін құруға тырысады. Кітапта исламдық әдіснаманы сипаттайтын бірлесудің, оның ішінде қайнар көздерін, құралдары мен мектептерін бірлестірудің ерекше түрлері, сондай-ақ қалаған мұраттармен бар шындықтар сипатталған. Бұл тәсіл адамның табиғатына толық сәйкес келеді, өйткені әртүрлілік адамдардың орындайтын атқарымдары мен дағдыларын игеру үшін маңызды.

Бұл жұмыс кез-келген мұсылманның зияткерлік және ақылақтық қалпына келуінің негізін салықалы ойлау мен құндылықтардың негізін қалау және сол білімнің, мақсаттардың немесе түсініктердің жемістерін жұмыс алаңына шығарудың тәжірибелік құралдарын құру болып табылады. Эпистемология мен әдіснама *Tauhid* басқарған осы теорияның негізінде мұсылман ойы мен жетістігінің зияткерлік өміршеңдігін, жігері мен рухани түсінігін жаңарту, қазіргі мәнмәтінде бір кездері күшті болған ислам өркениетінің қозғаушы күші ретінде қызмет етуінде жатыр.

